

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szeretnék köszönetet mondani mindazon, a tapintat okán névtelen-ségben maradó emberek százainak, akik vették a fáradságot, hogy meg-osszák velem munkahelyi keserveiket. Mindegyikőjüket számontartom azóta is. Vyvian Raoulnak azért tartozom hálával, mert eredeti esszé-mnek helyet adott a *Strike!* lapjain, a lap többi dolgozójának (különös tekintettel a Special Patrol Groupra) pedig azért, hogy utamat mind-végig egyengette.

A könyv nem jött volna létre a Simon & Schuster kiadó lelkes csapata, Ben Loehnen, Erin Reback, Jonathan Karp és Amar Deol kitartása, nemkülönben ügynököm, a Janklow & Nesbitet képviselő Melissa Flashman bátorítása nélkül.

Köszönet illeti továbbá LSE-beli (London School of Economics) barátaimat és kollégáimat irányomban mutatott türelmükért és támogatásukért, mindenek előtt Yanina és Tom Nirrichsent, Renata Toddot, Camilla Kennedy Harpert és Andrea Elsiket.

JEGYZETEK

ELŐSZÓ: A BULLSHIT MUNKÁK TERMÉSZETRAJZA

- 1 A biztosítási statisztikusok miatt kaptam hideget-meleget, és talán valóban túl kemény voltam velük. Elismerem, bizonyos tekintetben szükség van rájuk, de egyébként senki nem siránkozna, ha eltűnnének.
- 2 David Graeber: The Modern Phenomenon of Bullshit Jobs, *Canberra (Australia) Times* online, utoljára módosítva 2013. szeptember 3. www.canberratimes.com.au/national/public-service/the-modern-phenomenon-of-bullshit-jobs-20130831-2sy3j.html.
- 3 Tudomásom szerint mostanáig mindössze egyetlen könyv jelent meg a bullshit munkákról, a párizsi székhelyű újságírók, Julien Brygo és Olivier Cyran 2015-ös munkája, a *Boulots de Merde!* (Szar munkák!) – és a szerzők elárulták nekem, hogy az én cikkem ihlette a könyvüket. Jó könyv, de meglehetősen más aspektusból közelíti meg a témát, mint az én könyvem.

1

MI AZ A BULLSHIT MUNKA?

- 1 Bullshit Jobs, *LiquidLegends*, www.liquidlegends.net/forum/general/460469-bullshit-jobs?page=3, utoljára módosítva 2014. október 1.
- 2 Spanish Civil Servant Skips Work for 6 Years to Study Spinoza, *Jewish-Telegraphic Agency (JTA)*, utoljára módosítva 2016. február 26. www.jta.org/2016/02/26/news-opinion/world/spanish-civil-servant-skips-work-for-6-years-to-study-spinoza.
- 3 Jon Henley: Long Lunch: Spanish Civil Servant Skips Work for Years Without Anyone Noticing, *Guardian* (US), utoljára módosítva 2016. február 26., www.theguardian.com/world/2016/feb/12/long-lunch-spanish-civil-servant-skips-work-for-years-without-anyone-noticing. Alighanem magáévá tette Spinoza azon nézetét, hogy minden élőlény saját erejének maximalizálására törekszik, amely erő részben másokra gyakorolt hatásából származik, részben pedig abból, ahogy mások hatnak rá. Spinozai

- értelemben az olyan munka, melyben se az egyén nem hat senkire, se őrá nem hat senki, a lehető legrosszabb foglalkoztatási helyzetet képviseli.
- 4 A kézbesítők munkája távolról sem bullshit, de a történetből kiderül, hogy a kidobásra ítélt levelek 99 százaléka felesleges volt, így maga a munka is ölthetett volna bullshit jelleget. Valószínűleg nem ez volt a helyzet, és a történet valójában a kézbesítőkkal kapcsolatos attitűdökről szól. A postásokkal szembeni attitűdváltozásokról lásd *Utopia of Rules* (2015) című könyvemet (153–163).
  - 5 <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/3410547.stm?a>, 2017. április 7-én letöltve.
  - 6 Vieroptien werknemers noemt werk zinloos, <http://overhetnieuwewerken.nl/vier-op-tien-werknemers-noemt-werk-zinloos/>, idézve 2017. július 10.
  - 7 Tipikus megjegyzés Rufus részéről: „Szeretném még azt is elmondani, hogy az összes munkám közül a legértelmetlenebbek az tűnt, amikor rendkívül fontos és különleges embereknek kellett tejeskávét készítenem. Így utólag már úgy látom, hogy voltaképp létfontosságú szerepet játszottam abban, hogy napjaikat sikeresen túléljék.”
  - 8 Az alábbiak inkább a bérgyilkosokról alkotott közfelfogást tükrözik, mintsem etnográfiai vagy szociológiai elemzéseken alapulnának.
  - 9 Érdekes módon a *bull* ('bika') nem a *bullshit*-ből ered, hanem a *bullshit* volt a *bull* 20. század elején megjelenő elaborációja. Maga a szó végső soron a francia *bole* ('csalás, megtévesztés') szóra vezethető vissza. A *bullshit* először talán T. S. Eliot egyik nem publikált versében jelent meg először. A *bole* másik származéka a *bollocks* ('heregolyók').
  - 10 Mondhattam volna „hazugságot”, de Harry Frankfurt filozófus elhíresült megállapítása szerint a bullshitting nem egyezik meg teljesen a hazugsággal. Nagyjából annyiban különböznek egymástól, mint a szándékos és a véletlenül elkövetett emberölés: a hazugság szándékos megtévesztést jelent, a bullshitting pedig az igazság figyelembe nem vétele. Az összehasonlítás szerintem magáért beszél, nem hiszem, hogy előrevinne bármit is, ha vitát nyitnánk róla.
  - 11 Hogy értsük a feudális összefüggéseket, gondoljunk csak a „Corleone” névre. Ez volt a neve Mario Puzo regényében és Francis Coppola filmjében, *A Keresztapában* a kitalált maffiacsaládnak, valójában viszont egy szicíliai kisvárost hívnak így, amely sok híres maffiózót adott a világnak. Olaszul „oroszlánszívűt” jelent, aminek eredete Anglia 1066-os normann meghódításáig vezethető vissza. Szicíliát a normannok az araboktól foglalták vissza, és jó néhány közigazgatási eljárást átvettek tőlük. A Robin Hood-történetekből mindannyiunk számára ismerős a főgonosz, Nottingham seriffje és a távoli keresztesháborúban harcoló Oroszlánszívű Richard. A seriff szó a 'nemes' jelentésű arab *sharif* elangolosított változata, mely a szicíliai kormányzás egyik tisztségére utal. Corleone és a brit király közötti kapcsolat nem teljesen világos, de kétségtelenül létezett. Szóval *A Keresztapában* Marlon Brando karaktere közvetetten Oroszlánszívű Richárdról kapta a nevét.

- 12 Szabadidejükben sokan hódolnak a betörésnek. Éltem olyan soklakásos társasházban, ahol egy időben elharapódtak a hétfői betörések. A végén kiderült, hogy fodrász volt a betörő, akinek hétfőre esett a szünnapja.
- 13 Sok tolvaj – a képtolvajoktól kezdve a közönséges bolti szarkákig – ajánlja ki szolgálatait, azaz egyéni vállalkozóként dolgoznak. Szerződéseiket ők maguk kötik, saját maguk főnökei. A bérgyilkosoknál az ügy némileg bonyolultabb. Vannak olyan vélemények, hogy ha egy bérgyilkos huza-mosabb ideig dolgozik egy szervezetnek alárendeltként, akkor voltaképp van „munkahelye”. Nem vagyok biztos abban, hogy ezt ők is így gondolják, de igazából nem tudom.
- 14 Nem azt állítom, hogy az ilyen munka a munkát végző számára is értelmetlennek, haszontalannak, sőt károsnak *tűnik*, és maga az alkalmazott sem tudja megindokolni, hogy miért létezik egyáltalán. Azt állítom, hogy olyan fizetett munkáról van szó, amely a munkát végző számára is *ténylegesen* értelmetlen, haszontalan, sőt káros, olyannyira, hogy maga az alkalmazott sem tudja megindokolni, hogy miért létezik egyáltalán. Magyarán nemcsak azt állítom, hogy az alkalmazottak érzik, ha munkájuk bullshit, hanem azt, hogy ez az érzés helyes és érvényes.
- 15 Hadd hozzam ide saját magam példáját. Jelenleg a London School of Economics antropológiaprofesszora vagyok. Vannak, akik épp az antropológiát tartják a bullshit munkák mintapéldájának. Rick Scott, Florida kormányzója 2011-ben nyelvére is vette a diszciplínát, példaként hozva fel arra, hogy az állami egyetemek milyen jól meglennének bizonyos tárgyak nélkül is (Scott Jaschik: Florida GOP Vs. Social Science, *Inside Higher Education*, utoljára módosítva 2011. október 12-én, www.insidehighered.com/news/2011/10/12/florida_governor_challenges_idea_of_non_stem_degrees).
- 16 Úgy hallottam, hogy a 2008-as nagy jelzálogkölcson-botrány egyik kulcs-szereplőjénél, a Countrywide Financialnél dolgozók között két csoport alakult ki. Az egyikbe a futottak még balfékek, a másikba a bennfentesek tartoztak. A bennfentesek tudtak a csalásokról. Vizsgálataimban akadt még ennél is szélsőségesebb eset: egy hölgy csaknem egy egész éven át adott el reklámokat egy légitársaság fedélzeti magazinjának, amíg lassan rá nem jött, hogy a magazin nem létezik. Akkor kezdett el gyanakodni, amikor feltűnt neki, hogy soha egyetlen példánnyal nem találkozott sem az irodában, sem a repülőgépeken, miközben elég gyakran utazott. Kollégái aztán diszkrétan felvilágosították, hogy az egész művelet valóban csalás volt.
- 17 Minden szabály alól vannak kivételek, mint ahogy itt is. Majd látni fogjuk, hogy az olyan nagy szervezeteknél, mint a bankok, a csúcsvezetők néha felkérik tanácsadókat vagy belső auditorokat, hogy kiderítsék, mivel foglalkoznak ténylegesen az alkalmazottak. Az egyik banki elemző elmondása szerint a dolgozók 80 százalékának kellett felesleges munkát végeznie, anélkül hogy – érzése szerint – tudomásuk lett volna róla. Egyáltalán nem tájékoztatták őket arról, hogy munkájuk mit jelent a szervezet egészé-

- nek szempontjából. Sajnos azonban főnökeik sem voltak tájékozottabbak náluk, és amikor próbált változtatásokat javasolni, minden visszapattant róluk. Fontos hangsúlyozni, hogy nem arról volt szó, hogy a dolgozók tévesen tartották volna munkájukat bullshitnek. Épp ellenkezőleg.
- 18 Még itt is lehetnek kivételek. Mi a helyzet a szcientiológusokkal? Azok, akik E-méter- (bőrelektromosságot mérő készülék) szeánszokon segítenek embereknek feltárni életük egykori traumatikus eseményeit, általában szilárdan hisznek munkájuk kivételes társadalmi értékeiben, függetlenül attól, hogy a legtöbb ember inkább sarlatánoknak vagy csalóknak tartja őket. Ez azonban lényegtelen – a „kuruzslót” senki nem tartja bullshitmunkásnak.
- 19 Előfordul, hogy az eredetileg egyértelműen külső célpontok rászédésére irányuló propaganda valójában a propagandisták önmegnyugtatóására szolgál.
- 20 Rögtönzött közlések voltak, írásos nyom nélkül. Az idézetet részben John Adam Byrne *Influential Economist Says Wall Street Is Full of Crooks* című cikkében idézett passzusok (*New York Post* online, 2013. április 28. <http://nypost.com/2013/04/28/influential-economist-says-wall-streets-full-of-crooks>), részben a *Business Insider*-ből Janet Tavakoli cikke (www.businessinsider.com/i-regard-the-wall-street-moral-environment-as-pathological-2013-9?IR=T, 2017. április 21-én letöltve) alapján, részben pedig saját, a helyszínen készített jegyzeteimből állítottam össze.
- 21 A helyzet az, hogy vizsgálataim során meglepő számú olyan esetre bukantam (na jó, háromra), ahol egyetemi diplomások, megelégedve az irodai munka értelmetlenségét, valóban elmentek takarítani, mert jólesett nekik a napi munka tisztas elvégzése.
- 22 Tényleg nem kéne már tovább ragoznom, de tudom, hogy nem mindig sikerül mindenkinek az elemi logika szabályait követni: az, hogy az ótvar munkák tudnak hasznosak lenni, nem jelenti azt, hogy minden hasznos és produktív munka ótvar.
- 23 *House of the Dead* (Feljegyzések a holtak házából), 1862, ford. Constance Garnett (Mineola, NY: Dover, 2004), 17–18. Andrej Grubacic barátom azt mesélte, hogy az 1950-es évek Jugoszláviájának egyik átnevelő táborában ténylegesen átéltek ilyen kínzásokat. Úgy látszik, fogvatartóik olvasták a klasszikusokat.
- 24 A háromrészes lista korántsem a teljesség igényével készült. Nem tartalmazza például azt a kategóriát, amit az „örök munkájának” szoktak hívni. Ennek nagy része (a felesleges szupervíziók) bullshit, a maradék pedig egész egyszerűen felháborító vagy helytelen.
- 25 David Graeber: *The Utopia of Rules: On Technology, Stupidity, and the Secret Joys of Bureaucracy* (Brooklyn, NY: Melville House, 2015), 9., könyvemben a „liberalizmus vastörvényeként” utalok rá: „minden piaci reform, minden olyan állami kezdeményezés, mely a túlbujánzó pecsételgetés csökkentésének és a piac megerősítésének érdekében történik, törvényszerűen a szabályzatok, a papírmunka és az állami alkalmazottak számának és mennyiségének növekedését fogja eredményezni”.

- 26 Legfőképpen ezért kívánják meg bizonyos alkalmazottaktól az egyenruha viselését. Amikor olyanokra is ráadják (például a szálloda mosodásaira), akik szinte soha nem láthatóak a nyilvánosság számára, akkor azt üzenik, hogy ehhez tartsd magad, itt katonás rend van.
- 27 Érdekes módon a felmérés lebontotta az eredményeket politikai szavazói preferenciák (a Tory-szavazók közül gondolták a legkevesebben, a UKIP-szavazók közül pedig elég sokan azt, hogy munkájuk bullshit) és régiók szerint (Londontól délre volt a legmagasabb, 42 százalékos a munkájukat bullshitnek tartók aránya, Skóciában pedig a legalacsonyabb, 27 százalékos). Az életkor és a „társadalmi hovatartozás” hatása viszonylag jelentéktelennek tűnt.
- 28 *The Restaurant at the End of the Universe* (Hitchhiker’s Guide to the Galaxy, 2. könyv) (London: Macmillan Pan Books, 1980), 140.
- 29 Elég szép vita kerekedett a Douglas Adams-hívek körében a témáról, és úgy tűnik, egyetértés született arról, hogy noha az 1970-es években létrejöttek telefonok és egyéb elektronikus eszközök tisztítását ellátó munkakörök, önálló „telefonmosó” szakma nem létezik. Ez persze Adamst nem akadályozta abban, hogy összeálljon a Monty Python-os Graham Chappannel, és belekezdjenek egy Ringo Starr köré épített tévéműsorba *A navarone-i telefonmosók* címmel, ami nagy kár, hogy végül nem valósult meg.
- 30 Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy – amint később kiderül – voltaképp a golgafrinchamiakon csattan majd az ostor. Ők hálnak meg egytől egyig egy nem megfelelően fertőtlenített telefonon keresztül kapott járványos betegségben. Erre azonban senki nem emlékszik.
- 31 A bevándorlók közösségeinek fodrászszalonjai mind a nők, mind a férfiak számára betöltik ezt a szerepet. Van olyan barátom, aki egy nagy londoni, bevándorlók megszállta negyedben vállalt borbélymunkát, és hamar kialakult körülötte is az élet. Aki arra járt, beugrott egy hajigazításra, vagy csak úgy beszélgetni egy kicsit.
- 32 Nem beszélve arról, tette hozzá, hogy ha azt a pénzt, amit a dobozokon táncoló hölgyekre költenek, át lehetne irányítani, meg lenne a klímaváltozás gondja oldva. „A szexipar nyilvánvalónak tekinti, hogy a nők legkelendőbb árucikke fiatalokkor saját, szexuális tárgyként felkínált testük. Így lehetséges az, hogy sokan közülük 18 és 25 éves koruk között jóval többet keresnek, mint bármikor később az életükben. Velem pontosan ez történt.” – a szerző amúgy sikeres egyetemi oktató és író, és csakugyan nem keres többet évente, mint annak idején vetkőzéssel három hónap alatt.
- 33 Kis példa az általánosításra: ha a telemarketingesek és a dologtalan középvezetők állása hirtelen illegális lenne, nem keletkezne olyan hiány, ahová a feketepiac be akarna törni. Ennek kellene történnie a szexmunkákkal is történelmi távlatokban. A gond a patriarchális szemléletben rejlik – a sokszor mérhetetlen gazdagság és hatalom, ami a férfiak kezében koncentrálódik, akik eközben szexuálisan kielégítetlenek, vagy az lett belőlük nevelve, hogy bizonyos jutalmaknak nagyobb értéket tulajdonítsanak, mint másoknak. Ez mindennél többet elárul a társadalom igazi lényegéről.

- 34 Jean-Laurent Cassely: L'invasion des «métiers a là con», une fatalite economique?, *Slate*, 2013. augusztus 26. www.slate.fr/story/76744/metiers-a-la-con. 2013. szeptember 23-án letöltve

2

HÁNYFÉLÉK A BULLSHIT MUNKÁK?

- 1 Készítettem egy másik e-mail fiókot (doihaveabsjoborwhat@gmail.com), majd Twitteren kértem anyagot. Furcsa módon a G-mail nem engedi, hogy szerepeljen az e-mail-címbe a „bullshit” szó.
- 2 Az összes név kitalált tehát, mint ahogy a munkáltatókat is igyekeztem nem megnevezni, sem olyan földrajzi információt elárulni róluk, mely alapján azonosíthatóak lennének. Így szerepelnek például tehát: Híres New Haven-i egyetem Connecticutban” vagy „egy kisebb, az angliai Devon megyében bejegyzett kiadóvállalat, mely egy berlini konzorcium tulajdonában áll”. A kényes adatokat vagy megváltoztattam, vagy teljesen kihagytam.
- 3 Az idézőjelbe rakott szövegeket ebből az adatbázisból származnak, hacsak nincs egyéb forrás feltüntetve. Igyekeztem változtatás nélkül bemásolni őket, kivéve az apróbb javításokat: például a rövidítéseket a teljes kifejezésekkel helyettesítettem, illetve akadtak apróbb központozási, helyesírási, stilisztikai hibák.
- 4 Felhívták a figyelmemet egy BBC-videóra, melyben az „értelmetlen” munkákat három típusba sorolják: ”Munkátlan munkahelyek”, a „Menedzsereket menedzselő menedzserek menedzsmentje”, valamint a „Negatív társadalmi érték”. Lásd: Önnek is értelmetlen munkája van? BBC online, utoljára módosítva 2017. április 20-án. www.bbc.com/capital/story/20170420-do-you-have-a-pintless-job.
- 5 Egy bizonyos William Perkins 1603-ban ezt írta: „Megkívántatik, hogy azok, akiket mindközönségesen szolgálombereknek hívnak, a hivatal mellett váraкоzzanak arra, hogy majd szólítják őket. Hacsak nem jó helyről vagy jó házból való uraknak nevében járnak el... A várakozó szolgálók, annak okán, hogy ebédek és vacsorák után minden idejüket evéssel, ivással, alvással és szerencsejátékokkal töltik, az Egyház és a Nemzetközösség legkevesebb hasznot hajtó tagjai. Ezért aztán, azon okoknál fogva, hogy jó uruk meg találna halni, vagy valami huncutság miatt kipenderítenék őket hivatalukból, mivel semmire se lennének használhatók, dolgozni se bírnának, kénytelenek lennének koldulásra vagy lopásra adni fejüket” (Thomas 1999: 418). A „pincér/waiter” szó történetét lásd a 6. fejezetben. Szeretném hangsúlyozni, hogy a világért nem nevezném a *valódi* hűbéréseket mai értelemben vett „bullshitmelósoknak”. Soha nem akartak másnak látszani, mint amik voltak, és ha más benyomást akartak kelteni magukról, mint ami a valóság volt, akkor inkább kisebbíteni próbálták munkájuk jelentőségét, nem felnagyítani.

- 6 Egyéb parancsokat is kellett egyébként teljesíteniük. Már az elnevezések kavalkádjából is lehet sejteni, hogy milyen elterjedt volt alkalmazásuk: inas, szolga, lakáj, háziszolga, apród, bérenc, kegyenc, familiáris, komornyik, hogy csak néhányat említsünk. Nem tévesztendőek össze a csatlósokkal, talpnyalókkal, besúgókkal, hízelgőkkel és társaikkal, ők ugyanis függetlenként, a saját szakállukra dolgoztak. Érdemes figyelni rá, hogy az európai királyi udvarokban az udvaroncoknak valóban nem volt semmilyen hasznos funkciójuk: az egyenruhás léhűtők valójában – amikor nem kellett éppen valami ünnepségen őrten állniuk – minden lében kanalak voltak. Lényeges volt, hogy ez ne látszódjon rajtuk.
- 7 Jó, elismerem, hogy ekkora jövedelemvonás felettébb ritkán fordul elő, de ez csak egy gondolat kísérlet az ilyen típusú eljárások dinamikájának bemutatására.
- 8 Mondhatni ez egyike azon dolgoknak, melyekből a „tisztelet” hagyományosan előállt.
- 9 Az első világháború óta az észak-atlanti országokban a háziszolgák száma jelentősen visszaesett, miközben feladatokhoz kapcsolódó rangok tovább öröklődtek. Egyrészt az úgynevezett „szolgáltatók” töltötték be helyüket (a pincér angol megfelelője, a waiter, eredetileg egyfajta háziszolga volt), másrészt pedig az üzleti életben megjelenő adminisztrációs asszisztensek és más hasonló beosztottak feltartóztathatatlanul növekvő serege. Illusztrációként arra, hogy a feudális jellegű felesleges munkák miként szivárognak be napjaink életébe, álljon itt ez a történet: „Barátom egy herfordshirei ódon kastélyban felügyel arra, hogy a kastélyt filmforgatás helyszínéül használó filmesek ne tegyenek kárt a szép épületben, és mellesleg intézi a kastély egyéb ügyeit is. Amikor véget ér a nap, minden este két órát kell »gyertyavigyázással« töltenie. A ház ura és úrnője megparancsolta a stábnak, hogy a gyertyák kioltása után valakinek még legalább KÉT órán át kell felügyelnie a gyertyákat, nehogy ismét lángra kapjanak és porig égessék a házat. Barátomnak szigorúan tilos a gyertyákat vízbe mártania, vagy bármilyen egyéb módon kibújni a kötelesség alól. Amikor megkérdeztem, hogy miért nem lehetett a gyertyákat vízbe mártani, azt válaszolta, hogy megkérdezte, de »nem szolgáltak magyarázattal«.”
- 10 Csak hogy tisztázzuk a dolgokat: rengeteg olyan recepció van, aki fontos munkát végez. Én azokról beszélek, akik nem.
- 11 Ilyen történetek bizony most is előfordulnak. Személyesen ismerek egy ifjú hölgyet, akit – noha nem rendelkezik semmilyen katonai tapasztalattal – egy NATO-tiszt személyi asszisztenseként háborús övezetek hadműveleteinek stratégiai terveit állítja össze (semmi okom nincs feltételezni, hogy tervei bármivel is rosszabbak lettek volna annál, mint amivel egy NATO-generális állt volna elő).
- 12 A high-tech fegyverzetekre ez valóban igaz. Sok ország tart fenn hadsereget kifejezetten azért, hogy a feltételezett vagy valós civil megmozdulásokat féken tartsa, de ehhez ritkán gondolja szükségesnek harci gépek, tengeralattjárók vagy MX rakéták beszerzését és fenntartását. Mexikó

- híres arról, hogy azért tartja feleslegesnek ilyen költséges játékokra pazarolni a pénzt, mert földrajzi helyzeténél fogva csak az USA-val vagy Guatemalával keveredhetne ellenséges viszonyba. Ha az USA-val kezdenének el háborúzni, nyilvánvalóan veszítenének, függetlenül a felhalmozott fegyverezéstől. Ha pedig Guatemalával, akkor harci repülőket nélkül is garantált lenne a győzelmük. Így aztán Mexikó csak a belső lázongások leverésére tart fenn fegyveres erőket.
- 13 Az ilyen beszélgetések az 1980-as évektől kezdve különösen fontosak számomra, mert az értelmiségiek, magamat is beleértve, az idő tájt azt gondolták, hogy a vásárlói igények egyáltalán nem a marketing manipulációi következtében alakulnak ki, és azt hirdettük, hogy a fogyasztók saját identitásukat keresik a fogyasztói termékek szokatlan, addig még elő nem forduló használatának ötletszerű, foltvarrásos jellegű elegyítésével (mintha Amerikában mindenkiből hirtelen Snoop Dogg vagy RuPaul vált volna). Egy kicsit mindig gyanús volt nekem ez a narratíva. Az biztos, hogy a marketingiparban dolgozók ma is olyanok gondolják magukat, mint amilyenek a hatvanas vagy hetvenes években látták őket.
  - 14 Egy szóbeli beszámoló nyers átirata az 1960-as évek végéről.
  - 15 Személyes élményeim is vannak ezzel kapcsolatban: az LSE oktatóit egyszer csak felszólították, hogy részletes időbeosztásokat töltsenek ki a heti szakmai tevékenységek órákra történő lebontásával. Az űrlapok számtalan, egymástól aprólékosan elkülönített adminisztrációs tevékenységet soroltak fel, de nem tartalmaztak rubrikákat például a „könyvek írására vagy olvasására fordított idő” számára. Amikor felhívtam erre a figyelmet, akkor azt a választ kaptam, hogy az ilyen tevékenységeket írjam az „LSE támogatta kutatások” rubrikába. Ami tehát az egyetem szemszögéből egy kutatói tevékenységből fontos lehet: 1. nem sikerült az íráshoz-olvasáshoz külső támogatást szerezni, 2. így kénytelenek ők fizetni nekem ezért, pedig közben a saját, igazi munkát kellene végeznem.
  - 16 Tipikus beszámoló az információs technológiai ipar területéről: „Gyakran találkozom olyan projektekkal, melyeket szándékosan úgy terveznek meg, hogy ne lehessen egykönnyen kideríteni a felelősséget. Például egy IT-rendszer értékelésénél. A cél nem az elbírálás befolyásolása, az úgylis a folyosói beszélgetések közben dől el, hanem annak felmutatása, hogy mindenki meg lett hallgatva, minden vélemény komolyan figyelembe lett véve. Mivel a projekt csak színjáték, az összes belefektetett munka kárba vész. Az emberek hamar rájönnek erre, és komolytalannak fogják tartani.” Az efféle hamis konszenzuskeresés elég gyakori az olyan kollegiális jellegű intézményekben, mint egy egyetem vagy egy NGO, de a hierarchikus felépítésű szervezetekben sem ritka.
  - 17 Csak hogy érzékeltessem ennek az iparnak a nagyságrendjét: a Citygroup 2014-ben bejelentette, hogy a következő évre már harmincezer ember, az összes dolgozó 13 százaléka fog a megfelelőségi területen dolgozni. Sital S. Patel: Citi Will Have Almost 30,000 Employees in Compliance by Year-end, *The Tell* (blog), MarketWatch, 2014. július 14., <http://blogs>.

marketwatch.com/thetell/2014/07/14/citi-will-have-almost-30000-employees-in-compliance-by-year-end.

- 18 Kivéve persze, ha lehetséges lett volna, hogy mások kitöltik helyette a papírokat, de valami ok miatt ez szóba sem került.
- 19 Az építőipar a köz- vagy magánszférában elharapózó alibimunka másik remek példája:

Sophie: Az engedélyeztetések hosszú, ám annál hasznosabb láncolatában vagyok szaktanácsadó. A hatvanas években elég volt az építésztől beszerzett információ az engedélyeztetési eljárás elindításához. Most egy közepes nagyságú épület kivitelezéséhez a szaktanácsadók hosszú sorának (ide tartozom én is!) összefoglaló jelentései szükségesek:

környezeti hatástanulmány
tájrendezési hatástanulmány
közlekedési analízis
szélvizsgálati hatástanulmány
benapozási vizsgálat
örökségvédelmi hatástanulmány
régészeti előtanulmány
tájmegőrzési elővizsgálat
fateleptési előtanulmány
árvíz-kockázati előtanulmány...
...és még sorolhatnám

Mindegyik jelentés egyenként 50–100 oldalas, miközben a felhúzott épületek semmiben nem különböznek a hatvanas évek ronda kockaházaitól. Innentől fogva nem hiszem, hogy a jelentéseknek lenne bármilyen értelme is.

- 20 Legalábbis a leglátványosabb dolga.
- 21 Az egyik vállalati tanácsadó ezt írta: alig várom azt a napot, hogy valaki ezen a területen is előálljon egy szép, kövér Sokal-csínnyel, és beadjon egy zavaros üzleti zsargontól hemzsegő, ám minden valódi információt nélkülöző tanácsadói beszámolót. Bár szerintem ilyen már többször is történt, csak éppen maguk a tanácsadók nem voltak ennek tudatában.
- 22 Utólag azt gondolom, a rendszer nem nélkülözött minden logikát. Egy kutatóorvos ugyanis az intézet könyvtárában minden további nélkül hozzáférhet ezekhez a folyóiratokhoz a digitalizált változatokat is beleértve, és nem lenne szüksége könyvtárközi kölcsönzésekkel bajlódni.
- 23 Érdekes összehasonlítani az üzleti és a szakszervezetek által kiadott magazinokat, mely utóbbiak igényes tartalmukban megelőzték korukat. A smúzolás cikkeit persze nem lehetett kihagyni, de fontos és komoly dolgok is terítékre kerültek. Apám tagja volt New Yorkban a Helyi Nyomdászok Egyesült Szervezetének, és nagyon jó emlékszem rá, gyerekként mennyire büszke voltam arra, hogy belső képes újságjuk, a *Lithopinion* messze a leggyönyörűbb magazin volt, amit valaha is láttam. Nem tudtak

- ellenállni annak, hogy el ne dicsekedjenek legújabb grafikus technikáikkal. Meg kemény politikai elemzések is voltak benne.
- 24 Egy viszonylag friss kutatás például kimutatta, hogy az alkalmazottak 80 százaléka tartja a menedzsereket feleslegesnek, és hogy munkájukat nélkülük is ragyogóan el tudnák végezni. A beszámoló arról nem szól, hogy a menedzserek közül mennyien értenek ezzel egyet, de feltételezem, hogy ez az arány lényegesen kisebb lenne. (Managers Can be Worse than Useless, Survey Finds, *Central Valley Business Times*, 2017. december 5., <http://www.centralvalleybusinesstimes.com/stories/001/?ID=33748>, le-töltve 2017. december 18.)
- 25 Amint majd látni fogjuk, ez éppúgy jelen van Amerikában is, mint a világ bármely egyéb részén.
- 26 Olyan, mintha Chloe az economics.com oldalán megjelent egy, az eredeti esszém ihlette írás címében feltett kérdésre válaszolna: „Miért teremt a kapitalizmus értelmetlen munkákat?” Esküszöm, nem én találtam ki a címet, nem szeretek az absztrakt fogalmaknak szándékokat tulajdonítani.
- 27 Ez valószínűleg igaz, hacsak nem feltételezzük, hogy az értelmetlen munkák egy része több, más része kevesebb kiszolgáló személyzetet igényel, mint a hasznos munkák.
- 28 Ez a szám valószínűleg nem stimmel. Egyrészt a takarítók, villanyszerelők, kőművesek stb. jó része magánembereknek dolgozik, s nem cégeknek, másrészt azt a 13 százalékot is ide számítom, akik nem biztosak abban, hogy munkájuk bullshit vagy nem bullshit. Az 50 százalékos becslés (valójában 50,3 százalék) azon a feltételezésen alapul, hogy a két fenti tényező nagyjából kioltja egymást.

3

MIÉRT ÉRZIK MAGUKAT BOLDOGTALANNAK A BULLSHITMUNKÁSOK?

- 1 De még ők is – amint majd később látni fogjuk – elég bizonytalanok.
- 2 Miután a fejezetet megírtam, elküldtem Ericnek. Egyetértett az elemzésemmel, és hozzátette: „Én is észrevettem, hogy a közép- és felső középosztálybeli gyerekek az ilyen alacsonyabb rendű munkákban is meglátják a feljebb lépés lehetőségét – ők így nevelkedtek, így szocializálódtak a munkához (hétvégén valamelyikük kertvárosi, vadonatúj luxusházának üvegházában rögbimeccset néznek együtt; köpködőkben koktélozva építik a kapcsolatrendszerüket; minden csak erről, a networkingról szól). Legtöbbjüknek az ilyen munka csak egy átmeneti állomás, és az önéletrajzokban egy bejegyzés volt addig, amíg a család nem talált nekik valami rendes állást.” Hozzátette még: „Érdekes, hogy a gondoskodó osztályokról is beszélt. Apám első reakciója arra, hogy kiléptem erről a helyről, az volt, hogy egy hígagyú idióta vagyok, amiért egy ilyen jól fizető állást ottha-

gyok, a második pedig az, hogy »tényleg nem tudom, kinek jók az ilyen munkák.«.

Eric még azt is elmondta, hogy megszerzett két további diplomát, egy kutatói ösztöndíjat, és van egy nagyon jó állása. Szerinte ezt nem kis részben annak köszönheti, amit a paradicsomokat locsolva a társadalomelméletekről megtanult.

- 3 Rufus többé-kevésbé egyetértett azzal, ahogy apja motivációját értelmeztem. Elmondta azt is, hogy apja szintén utálta a céget, saját munkáját bullshitnek tartotta. Egyedüli célja az volt, hogy a fia önéletrajzában legyen egy jó bejegyzés. A kérdés azért még mindig ott van, hogy ha ő volt az elnökhelyettes, akkor miért nem töltötte ki csak úgy egyszerűen a papírokat.
- 4 Érdekes, hogy a brit jóléti rendszer, a többi 2. világháború utáni jóléti rendszerhez hasonlóan, szándékosan nem tűzte ki célul a szegények munkára kényszerítését. A szemlélet az 1970-es évek után változott meg szinte mindenhol.
- 5 A hetvenes évektől kezdve számos vizsgálat jutott arra az eredményre, hogy az emberek 74–80 százaléka akkor is megtartaná a munkáját, ha teletalálatuk lenne a lottón, vagy más hasonló váratlan szerencse érné őket. Az első kutatás Morse és Weiss (1966) nevéhez fűződik, amit azóta több más is megerősített.
- 6 A klasszikus forrás: Robert D. Atkinson. 2002. *Prison Labor: It's More than Breaking Rocks. Policy Report*, Washington, DC, Progressive Policy Institute – hivatkozom ugyan rá, de nem értek egyet azzal, hogy a börtönmunkát a nagyipar is igénybe vehesse.
- 7 És persze ugyanígy megtehetik azt is, hogy *nem* teszik meg. Groos a cselekvést kísérő örömet a szabadság érzésének tulajdonította.
- 8 Egy másik pszichoanalitikus, G. A. Klein így ír: „Amikor a csecsemő először ragad meg tárgyakat, ül fel, próbál járni, elindít egy olyan folyamatot, mely következtében azt érzi, hogy a cselekvés lokusza és eredete saját magában van. Amikor azt érzi, hogy a változás belőle indul el, akkor elkezd valakinek érezni magát, egy nemcsak fizikai, hanem pszichológiai értelemben is autonóm egységnek” (1976: 275).

Francis Broucek: *The Sense of Self, Bulletin of the Menninger Clinic* 41 (1977): 86 ennél is tovább megy: „A hatékonyság érzése áll a kezdetleges énkép középpontjában, nem pedig valamiféle már eleve meghatározott énné a tulajdonsága. Ez a kezdetleges hatékonyságérzés az, amit a pszichoanalitikus szakirodalom infantilis onnipotenciának nevez – a hatékonyság érzete, amelynek határait még nem érzékeli a csecsemő... Az elsődleges énképet a hatáskiváltáshoz kapcsolódó öröm alakítja ki, amely a szándék és hatás közötti sikeres összefüggéshez köthető.” Alapvető élvezetforrás tehát az ember számára saját létezésének tudata, és ezzel összefüggésben annak képessége, hogy a minket körülvevő világra hatást gyakoroljunk, beleértve a többi embert is – eleinte függetlenül attól, mi-féle is ez a hatás.

- 9 Francis Broucek: Efficacy in Infancy: A Review of Some Experimental Studies and Their Possible Implications to Clinical Theory, *International Journal of Psycho-Analysis* 60 (1979. január 1.): 314. „A környezettől való, ilyen trauma következtében kialakuló teljes belső szeparáció későbbi skizofrén, depresszív, narcisztikus vagy fóbiás viselkedés megjelenését vetíti előre, attól függően, hogy a megakadályozott befolyás vagy a megghiúsult elvárások milyen gyakoriak, milyen súlyosak voltak, és milyen hosszú ideig tartottak. Fontos szerepe van még az életkornak, és annak is, hogy a traumát megelőzően mennyire alapozódott meg az énhatékonyság érzése.”
- 10 Ugye nem kell mondanom, hogy Schiller filozófiáját erősen leegyszerűsítve foglalom össze.
- 11 A legtöbb rabszolgatartó társadalom azzal igazolta jogilag a rabszolgák tartását, hogy valójában hadifoglyokról van szó. Valóban, a történelem során sokan kerültek háborús műveletek során rabszolgasorba. Az első összeláncolt rabszolgákat a rómaiak dolgoztatták az ültetvényeken. Olyan rabszolgák jutottak erre a sorsra, akiket az ültetvény *ergastulum*ába vagy börtönébe zártak, mert engedetlenek voltak vagy szökni próbáltak.
- 12 A kínai, indiai vagy az ókori görög–római moralisták munkával és tétlenséggel kapcsolatos nézeteikről – lásd a rómaiak *otium–negotium* meghatározásait – születtek elemzések. Én elsősorban olyan gyakorlati kérdések kutatására gondolok, hogy mikor és hol találták ki először, hogy a haszontalan munka még mindig jobb, mint a semmilyen.
- 13 E. P. Thompson így ír a 16–17. századi takácsok életéről: „Olyan rend szerint dolgoztak ott, ahol saját maguk szervezték meg a munkát, melyben a rohamszerű, megfeszített munka és a semmittevés váltogatják rendszeresen egymást. (Ugyanez figyelhető meg a szabad foglalkozású embereknél – művészeknél, íróknál, őstermelőknél, na meg a diákoknál – ma is. Motoszkál bennünk a provokatív kérdés: Lehet, hogy ez lenne a „természetes” emberi munka ritmusa?) Hétfőn–kedden a hagyományoknak megfelelően a kézi szövőgép a „sok időnk van még” lassú ritmusára mozgott, csütörtökön–pénteken pedig a „már csak pár nap” üteme pattogott” (1967: 73).
- 14 Középkorban a legmenőbb srácoknak volt egy rendkívül férfiasnak tartott szokása. Mindenki azzal próbált felválni, hogy milyen keveset aludt a témazáró dolgozatok előtt. Volt, aki állítólag harminchat, negyvennyolc vagy hatvan órán át egyfolytában ébren volt. Azért tűnt nagyon macsósnak, mert azt implikálta, hogy előzetesen bele se néztek az anyagba, vagyis sokkal fontosabb dolguk is akadt. Hamar rájöttem, hogy szétroncsolt agyú zombiként nem fogom tudni kihasználni az így ellopott órákat. Lehet, hogy ennek köszönhetem, hogy ma egyetemen tanítok?
- 15 A vadászás–gyűjtögetés ellentétpár paradigmatis példája. A gyermekgondozás sajátos és ríkító kivétel: az asszonyok dolga ugyan, de mégis mindig lehet történeteket mesélni róla.
- 16 A birtokok irányításának feladatát nem sorolom ide, például mert nem vagyok biztos benne, hogy az egyáltalán munkának számított-e.

- 17 Történelmi távlatokból nézve a bérmunka intézménye viszonylag új és összetett jelenség. A bérmunka bevezetéséhez két fontos elméleti lépés is szükséges. Az egyik, hogy az emberi munkaerőt le kell választani mind az emberről magáról, mind munkájának eredményéről. Ha a régi kézműves eladta valamely termékét, akkor a vevő azt a tárgyat vásárolta meg, amit a kézműves saját idejében, általa meghatározott körülmények között létrehozott, nem pedig a munkaerejét. Ha viszont valaki absztrakciót vásárol, azaz munkaerőt, akkor ő, a vevő fogja meghatározni azt az időt és azokat a körülményeket, ahol felhasználja a terméket (és majd utólag, felhasználás után fizet), nem pedig a munkaerő „tulajdonosa”. A másik, hogy a bér meghatározásához a bérmunkarendszernek szüksége van egy, a megvásárolt munkaerő pontos mérésére alkalmas módszerre. Itt jelenik meg a második absztrakció, a munkaidő. M. I. Finley: *The Ancient Economy* (Berkeley: University of California Press, 1973), 65–66: „Nem szabad alábecsülnünk e két fogalmi lépés – nem annyira intellektuális, mint inkább társadalmi értelemben vett – jelentőségét; még a római jogtudósok is bonyolultnak találták.”
- 18 A korai keresztények zokon vettek volna egy ilyen kijelentést, hiszen szerintük az idő egyedül Istené.
- 19 Bár Homérosz utal a *thes*-ek, a rabszolgáknál is szerencsétlenebb földművesek sorsára, akik idényjelleggel adták el magukat, miközben nem lehetnek semmilyen köztisztelőben álló család tagjai (Odüsszeia, II. 489–491).
- 20 Az egyetlen valódi kivétel ez alól, amikor a szabad demokráciákban a polgárok önként jelentkeztek a kormánynál közhasznú, de fizetett munkára. Mivel a kormány annak a közösségnek volt a feje, melyhez a polgár is tartozott, a helyzetet úgy is fel lehetett fogni, hogy az illető magának dolgozott.
- 21 Lásd David Graeber: *Turning Modes of Production Inside Out: Or, Why Capitalism Is a Transformation of Slavery (Short Version)*, *Critique of Anthropology* 26, no. 1. (2006. március): 61–81.
- 22 E. E. Evans-Pritchard: *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutes of a Nilotic People* (Oxford: Clarendon Press, 1940), 103. Maurice Bloch *Anthropology and the Cognitive Challenge* című könyvében (Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 80–94) úgy látja, hogy Evans-Pritchard eltúlozza a dolgokat, ami – ismerve Evans-Pritchard radikális személyiségét – még igaz is lehet. Szerintem egyébként nem. A felhozott ellenérvek egyébként inkább a történelmi időkre vonatkoznak, mint a napi tevékenységekre.
- 23 E. P. Thompson: *Time, Work Discipline and Industrial Capitalism*, *Past & Present* 38 (1967): 56–97.
- 24 További klasszikus esszéért, kiegészítendő E. P. Thompson meglátásait az érett középkorig visszamenően lásd: Jacques LeGoff: *Time, Work and Culture in the Middle Ages* (Chicago: University of Chicago Press, 1982).
- 25 A mai egyetemes oktatási rendszer egykori megtervezői nyíltan beszéltek az iskoláztatás céljairól. Thompson több idézettel is szolgál. Emlékszem

- egy olyan felmérésre, melyben azt kérdezték amerikai munkaadóktól, hogy amikor egy állás feltételei között felsorolják a középiskolai végzettséget, akkor mi az, amit fontosnak tartanak. Adott szintű írástudást? Adott szintű számolási készségeket? A többség válaszából az derült ki, hogy nem, ezeknél jóval fontosabb, hogy időben jelenjen meg a munkahelyén. Paradox módon egyébként minél iskolázottabb valaki, annál kevésbé irányítható, és annál inkább a hajdani epizodikus munkatempó kerül előtérbe.
- 26 Az ültetvények történetével foglalkozó nyugat-indiai, marxista Eric Williams (1966) volt az első, aki figyelte arra, hogy a gyárakban a hajdani, az ültetvényeken dolgozó munkások irányításának módszereit alkalmazták. Marcus Rediker *The Slave Ship: A Human History* című könyvének (London: Penguin, 2004) kutatásai a hajókra is kiterjedtek, szerinte a kereskedőtöke felvirágzásának idején a munkahelyi irányítás módszereinek további kísérleti terepeit a rabszolga-kereskedelemben is tevékeny szerepet vállaló kereskedőhajók szolgáltatták. A hadihajók is ide tartoztak, különösen, mert nem csak szabad embereket toboroztak, hanem sokszor akaratuk ellenére kényszerítettek haditengerészeti szolgálatra embereket. A hajók fedélzetén számtalan olyan helyzet adódott, melyeknek nem voltak előzményei, és letisztult hagyományok híján nehéz volt eldönteni, hogy mit lehet és mit nem lehet egy alkalmazottól megkövetelni. A feudális múltból ismert helyzetek a hagyományos, feudális megoldásmódokat váltották ki, de a szigorúan felügyelt munkákat az új, óramű pontossággal megtervezett módszerekkel kellett irányítani.
- 27 Az egyik ok, ami miatt ez nem annyira nyilvánvaló, az, hogy a „bérmunka” szó hallatán mindenkinek automatikusan a gyári munka ugrik be. Az a fajta gyári munka, ahol a munkások futószalag mellett dolgoznak, és a munkatempót a gépek diktálják. A valóságban a bérmunkának csak egy kis hányada jelentkezett gyári munka formájában, és ezen belül is csekély volt a futószalagos munka. A 6. fejezetben fogok erről majd bővebben írni.
- 28 Ha nem hisz nekem, járjon utána: www.smashpartyentertainment.com/lining-statues-art.
- 29 Meglepődtem, hogy egy 1900-as vagy 1910-es években született hölgynek is lehet ilyen szemlélete, és megkérdeztem Wendyt, hogy a nagymama nem dolgozott-e véletlenül főnökként vagy munkaadóként. Wendy szerint nem, de később kiderült, hogy éveken át segített vezetni egy zöldségbolt-hálózatot.

4

MILYEN A BULLSHITMUNKÁS ÉLETE?

- 1 Amint az előző fejezetben már utaltam rá, az iskolai óraszervezés kifejezetten arra szolgál, hogy a diákokat hozzászoktassa a majdani gyári munka feszességéhez, és mint ilyen, ma már felszámolható lenne. De továbbra is változatlanul ez van.
- 2 A fordítás az enyém az alábbi szöveg alapján: Je suis conseiller technique en insolvabilité dans un ministère qui serait l'équivalent de l'Inland Revenue. Environ 5 percent de ma tâche est de donner des conseils techniques. Le reste de la journée j'explique à mes collègues des procédures incompréhensibles, je les aide à trouver des directives qui ne servent à rien, I cheer up the troops, je réattribue des dossiers que "le système" a mal dirigés. Curieusement j'aime aller au travail. J'ai l'impression que je suis payé 60 000\$/an pour faire l'équivalent d'un Sudoku ou mots croisés.
- 3 Az ilyen hivatalnokokkal kapcsolatba kerülő ügyfelek számára persze ez a hangulat nem feltétlenül hasonlóan rózsás.
- 4 A 4 százalék valószínűleg csak akkor lenne igaz, ha nem lennének olyan dolgozók, akik egyszerre találják munkájukat hasznosnak és örömtelennek. Pedig többen is lehetnek ilyenek.
- 5 Nem gyakori ugyan, hogy egy szupervizor nyíltan felszólítson egy alkalmazottat a munka mímelésére, de időnként azért mégis előfordul. Egy autógyárnok így írt erről: „A feletteseim szerint mivel fizetést kapok, mindig kell csinálnom »valamit«, és még akkor is muszáj »produktívnak« látszanom, ha nincs értelme, mert éppen valóban nincs semmi teendőm. Kénytelen vagyok folyamatosan telefonálni, gyakorlatilag a senkinek... van ennek bármi értelme?” Ilyen dolgokban soha nem szabad túlzottan őszintének lenni. Még az egyetemen fizetett munkát vállaltam egy marxista professzor kutatásában, aki többek között a munkahelyi passzív ellenállással foglalkozott. Arra gondoltam, hogy kivel lehetnék őszinte, ha nem vele, így miután elmondta, hogy milyen alapon kell kitölteni a jelenléti íveket, megkérdeztem tőle: „Mennyit lehet csálni? Hány órát írhatok be magamnak csak úgy?” Olyan üveges tekintettel meredt rám, mintha egy másik galaxisból termettem volna eléje, úgyhogy gyorsan eltereltem a szót, és a választ olybá vettem, hogy „csak módjával”.
- 6 Vannak szép számmal olyan munkahelyek, ahol számolnak a túl elnéző szupervizorokkal, és igyekeznek ellensúlyozni őket. A gyorséttermek pultosai, akik között az én terminusommal élve bőségesen vannak mind bullshit, mind nem bullshit munkát végzők, gyakran panaszkodnak, hogy az egész étterem be van kamerázva, nem kis részben azért, hogy azok az alkalmazottak, akiknek éppen nincs különösebb tennivalójuk, nehogy leüljenek valahova, és szusszanjanak egyet. Ha rajtakapják őket, akkor a képernyőket figyelők azonnal értesítik a szupervizorokat, szóval a kör beindul.

- 7 Roy Baumeister, Sara Wotman és Arlene Stillwell: Unrequited Love: On Heartbreak, Anger, Guilt, Scriptlessness, and Humiliation, *Journal of Personality and Social Psychology* 64, no. 3. (1993. március): 377–394. Egyik barátom, akinek egy házasság volt hosszú, intim kapcsolata, hasonló nehézségekkel találta magát szemben. Kulturálisan a „másik nő” számára – ellentétben a megcsalt feleséggel – nincsenek kéznél kulturális modellek azzal kapcsolatban, hogy miként is érezze magát. Fontolgtatja, hogy a hiány pótlására ír erről egy egész könyvet. Remélem, meg is teszi.
- 8 A szoftverfejlesztő Nouri érdekes szemponttal világított rá, amikor kifejtette, hogy a bullshit irodákat belengő ellenségesség és kölcsönös gyűlölet valójában nem felesleges, mivel rákényszerítheti az alkalmazottakat, hogy egyáltalán dolgozzanak. Amikor egy, még az átlagosnál is lelembozóbb, felugró reklámokat tervező irodában dolgozott, oly mértékben úrrá lett rajta a kétségbeesés és depresszió, hogy konkrétan belebetegedett. „Sötét unalmam már a többi programozónak is feltűnt, és bemószeroltak a főnöknél (elnézést, Scrum Masternél), aggodalmukat fejezve ki alacsony produktivitásom miatt. A főnök nem valami jóindulatúan egy hónapot adott, hogy összeszedjem magam, közben pedig igyekezett adatokat gyűjteni arra, hogy még orvosi papírjaim sincsenek. Két héten belül én lettem a csoportban a legjobb, és a cég vezető tervezője »tökéletesnek« értékelte. A Scrum Master egyből csupa szívárványos mosolygás lett, és az orvosi papírokra már csak legyintett.
- Mondtam neki, hogy próbáljon továbbra is cseszegetni és azzal fenyegetni, hogy kirúg az állásomból, ha azt akarja, hogy ezzel a tempóval dolgozzak. Ez lett volna az én sajátos, kissé megcsavart szórakozásom. Idióta módon nem fogadott szót.
- Tanulság: a gyűlölet erős motiváló erő, különösen ott, ahol a szenvedély és a szórakozás nyomokban sem lelhető fel. Talán ez lehet a magyarázata az oly gyakori munkahelyi agresszióknak. Egy jó kis irodai csatározás felpezsdíti az ember lelkét.”
- 9 Erich Fromm: *The Anatomy of Human Destructiveness* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973). A nem szexuális jellegű szadista mintapéldánya Fromm számára Joszif Sztálin volt, a nem szexuális jellegű nekrofilé pedig Adolf Hitler.
- 10 Lynn Chancer: *Sadomasochism in Everyday Life: The Dynamics of Power and Powerlessness* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1992).
- 11 Romantikus regények gyakran élnek azzal a fogással, hogy a látszólag kemény és szívtelen, ám rendkívül vonzó férfiről egyszer csak kiderül, hogy valójában érző és nemes szív dobog benne. Az önmagát alávétő nő számára a BDSM-játzmákban ott rejlik a lehetőség, hogy ez az átalakulás a játék jellegénél fogva bármikor végbemehet, és hogy a kontroll végső soron az ő kezében van.
- 12 Az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata például kimondja: „Minden személynek joga van a munkához, a munka szabad megválasztásához, a méltányos és kielégítő munkafeltételekhez és a munkanélküli-

ség elleni védelemhez. 2. Az egyenlő munkáért mindenkinek, bármilyen megkülönböztetés nélkül egyenlő bérhez van joga. 3. Mindenkinek, aki dolgozik, olyan méltányos és kielégítő fizetéshez van joga, amely számára és családja számára az emberi méltóságnak megfelelő létet biztosít, és amelyet megfelelő esetben a szociális védelem összes egyéb eszközei egészítenek ki.” Egy szó nem esik az értelmes munkáról.

- 13 A hivatali légkört folyamatosan mérgezte „a mindennapos basáskodás és az igen furcsa hivatali eljárások rendje” – a hierarchikusan felépített környezetben óhatatlanul megjelenő, szokásos szadomazochisztikus dinamikát tovább súlyosbítja a közös lelkiismereti teher: mindenki tisztában van azzal, hogy munkájukon semmi nem múlik.
- 14 Ez a történet kivételesen happy enddel végződött, legalábbis egyelőre. Rachel beszámolt róla, hogy nem sokkal később egy program keretein belül kapott egy szegény gyermekeket felzárkóztató matematikatanári állást. Mindent nyújtott, amit a biztosítóknál betöltött munkaköre nem, és elég jól is fizetett ahhoz, hogy be tudjon iratkozni egyetemre.
- 15 Patrick Butler: Thousands Have Died After Being Found Fit for Work, DWP Figures Show, *Guardian* (US), utoljára módosítva: 2015. augusztus 27., www.theguardian.com/society/2015/aug/27/thousands-died-after-fit-for-workassessment-dwp-figures.
- 16 Mark: „Személy szerint folyton azért fohászkodtam, hogy ne vegyem észre, mennyire bullshit ez a munka. Mint ahogy a *Mátrix*-ban Neo kívánta oly sokszor, hogy bárcsak ne vette volna be a piros tablettát. Mindig arra vágytam (mint ahogy még ma is), hogy a közsférában dolgozva segíteni tudjak az embereken, de alig valakinek vagyok képes segíteni. Mindezt tetézi az a bűntudat, hogy mindezt az adófizetők pénzéből teszem.”
- 17 Hozzáteszi még: „Herbert Read *Pokolba a kultúrával* című könyve írja le legjobban a helyzetet”. Ellenőriztem – nem rossz.
- 18 Nem győzöm eleget hangoztatni, hogy egy ilyen szakmai közegben a szerep tökéletes eljátszása jóval fontosabb annál, mint hogy képes-e valaki a munka tényleges elvégzésére. A matematikus Jeff Schmidt a *Disciplined Minds* (2001) című kiváló munkájában alaposan végigköveti, amint a formát a tartalom fölé helyező polgári szemlélet aláássa a szakmaiságot. Miként fordulhat elő, kérdi, hogy a *Kapj el, ha tudsz* (Catch Me If You Can) típusú szélhámosok meggyőződően el tudják játszani egy pilóta vagy egy sebész szerepét anélkül, hogy a körülöttük levők észrevennék, hogy nem értenek hozzá. A válasz szerinte az, hogy egy kvalifikált, professzionális munkakörből senkit – legyen az pilóta vagy sebész – nem lehet elbocsátani pusztán az úgymond hozzá nem értés alapján. Ami szóba jöhet, az a parancsmegtagadás vagy a nem megfelelő viselkedés, azaz a szerep nem megfelelő eljátszása. Egy szélhámos nem rendelkezik ugyan semmilyen szakértelemmel, de a szerepben kiváló; jóval kevesebb az esélye arra, hogy elbocsátják, mint annak, aki jól felkészült pilóta vagy sebész, ám nyíltan megszegi a szerep külső megjelenítésének íratlan szabályait.

- 19 Pszichológiai kutatások kimutatták, hogy a tünetések és egyéb utcai megmozdulások igen kedvezően hatnak a résztvevők egészségére. Csökkentik általános stressz-szintjüket, ezzel együtt szív- és egyéb eredetű megbetegedéseiket is. John Drury: Social Identity as a Source of Strength in Mass Emergencies and Other Crowd Events, *International Journal of Mental Health* 32, no. 4. (2003. december 1.): 77–93; továbbá M. Klar és T. Kasser: Some Benefits of Being an Activist, *Political Psychology* 30, no. 5 (2009): 755–777. A kutatás utcai megmozdulásokat vett célba. Érdekes lenne kideríteni, hogy érvényes-e a tendencia az ellenállás egyéb formáira is.
- 20 A legtöbben persze fejvesztetten és undorodva menekülnek. Az igazi számokat nem ismerjük. Rachel szerint a mai fiatalok – hacsak nem olyan méregdrága nagyvárosokban élnek, mint London – szüleiknél jóval kevesebbel is beérik, egyszerűen azért, mert a lakhatás és az élet általában olyan nevetségesen megdrágult, hogy még egy nagyvállalati munka sem garancia arra, hogy képesek legyenek megvetni a lábukat.

5

MI AZ OKA A BULLSHIT MUNKÁK BURJÁNZÁSÁNAK?

- 1 Louis D. Johnston: History Lessons: Understanding the Declines in Manufacturing, *MinnPost*, utoljára módosítva 2012. február 22., www.minnpost.com/macro-micro-minnesota/2012/02/history-lessons-understanding-decline-manufacturing.
- 2 Nem vállalkoznék arra, hogy mindet felsoroljam, de Reich könyvét, a *The Work of Nations* (1992) és Maurizio Lazzarátónak a nem anyagi munkáról szóló klasszikus elmélkedését (1996), melyben megjósolta a informatikus kockák lázadását. Utóbbi egyébként Hardt és Negri *Empire* (1994, 2000) című munkáján keresztül lett ismert.
- 3 Több ilyen vizsgálat is van, lásd például Western és Olin Wright 1994.
- 4 Volt egy heroinfüggő barátom, aki hajlandó volt részt venni egy metadon-programban. Olyan sokat kellett várni arra, hogy az orvos eldöntse, „készen áll”-e az adagok csökkentésére, hogy megelégedte a dolgot, és elkezdte a saját szakállára csökkenteni az adagjait. Néhány hónap múlva büszkén jelentette az orvosának, hogy tiszta. Az orvos őrjöngött, és közölte velem, hogy csak szakember döntheti el, hogy mikor és hogyan kell ezt csinálni. Kiderült, hogy a programot a résztvevők száma alapján finanszírozták, és a szakembereknek valójában nem fűződött érdekük a hozzájuk fordulóknak leszoktatásához.

Soha nem szabad lebecsülni az intézmények önmaguk fenntartására való törekvéseit. Az izraeli–palesztin „békefolyamatok” – ha egyáltalán beszélhetünk ilyesmiről – harminc éve tartó beragadása is részben annak tudható be, hogy mindkét oldalon olyan tekintélyes intézmények sorakoznak fel, melyek létük célját veszítik el, ha a konfliktusnak vége

szakadna. Ott van még továbbá az a hatalmas, civil szervezetekből és ENSZ-hivatalnokokból álló „békeapparátus”, amelynek szakmai jövője attól függ, hogy mennyire sikerül fenntartania az „itt békefolyamatok zajlanak” kép illúzióját.

- 5 A UKIP, az Egyesült Királyság Függetlenségi Pártja nem oszt, nem szoroz.
- 6 Az esszencializmusnak még a látszatától is elhatárolódva kínálom fel az elemzés három szintjét, és nem is célzok arra, hogy a társadalmi realitás autonóm szintjei önmagukban bármilyen módon is léteznének.
- 7 Marxról beszélgetve gyakran megkérdem a diákjaimtól, hogy „milyen mértékű volt az ókori görögöknél a munkanélküliség? Vagy a középkori Kínában?”. A válasz nyilvánvalóan „semmilyen”. Azt gondoljuk, hogy ha a népességnek egy jókora része szeretne dolgozni, de nincs rá lehetősége, az – Marx kedvenc fordulatával élve – a „termelés kapitalista módjára” jellemző. De valójában az országadóssághoz hasonlóan egy strukturális jelenségről van szó, amit persze lehet megoldandó problémaként kezelni.
- 8 Kiragadva egy véletlenszerűen hozott példát, az 1963-as hírhedt washingtoni felvonulást, ahol Martin Luther King elmondta emlékezetes „Van egy álmom” kezdetű beszédét, hivatalosan úgy hívták, hogy „Munkát és szabadságot washingtoni felvonulás. A követelések között nemcsak az antidiszkriminációs szempontok, hanem a teljes foglalkoztatottság elve, munkahelyteremtő programok és a minimálbér emelése is szerepelt” (Touré F. Reed: Why Liberals Separate Race from Class, *Jacobin* 2015. augusztus 22., www.jacobinmag.com/2015/08/bernie-sanders-black-lives-matter-civil-rights-movement), letöltve 2017. június 10.
- 9 David Sirota: Mr. Obama Goes to Washington, *Nation*, 2006. június.
- 10 Érvelhetnénk persze azzal, hogy Obama elügyetlenkedte a dolgot, amikor alábecsülte a magán-egészségipar politikai hatalmát. Valójában ugyanarról volt szó, mint amivel a politikusok a bankok kisegítését indokolják: sok millió banki alkalmazott veszíthette volna el a munkáját, vagyis az ő megmentésük érdekében történt a bankok megmentése. Ez a szempont érdekes módon akkor, amikor a közlekedésben vagy a textilgyárakban dolgozók munkahelyeinek elvesztéséről van szó, nem számít. Már önmagában az is sokat elmond, hogy Obama szóba hozta mint szempontot.
- 11 Azok kedvéért, akik paranoid összeesküvés-elméletek gyártásával vádolnak, amikor azt állítom, hogy az állam masszívan részt vesz a bullshit munkák létrehozásában és fenntartásában, elmondom, mit gondolok. Hacsak nem feltételezzük Obamáról, hogy nem mondott igazat a valódi motívumokkal kapcsolatban (ki is gyártja itt az összeesküvés-elméleteket?), azt kell gondolnunk, hogy a bennünket kormányzó emberek nagyon is tisztában vannak azzal, hogy a „piaci megoldások” csökkentik a hatékonyságot és felesleges munkákat teremtenek, és elégedetten nyugtázzák a következményeket.
- 12 Zárójelben megjegyezném, hogy ez azokra az ortodox marxistákra is igaz, akik amellet érvelnek, hogy – mivel Marx definíciója szerint a kapitalista termelési módon belül a munkáknak vagy többletértéket kell termelnie,

- vagy az értékteremtő rendszer fenntartásához kell hozzájárulnia – az a benyomás, hogy egy munka felesleges lehet, a munkavállaló részéről a társadalmi értékről alkotott hamis elképzelésen alapul. Ez ugyanolyan, hiten alapuló érvelés, mint amikor a libertáriusok azt állítják, hogy a piac soha nem lehet felelős társadalmi problémákért. Vitatkozhatnánk persze arról, hogy Marx valóban gondolt-e ilyesmit, de ez inkább afféle teológiai vita lenne. Végül is minden azon múlik, hogy elfogadja-e valaki azt, hogy a kapitalizmus egy totális rendszer, vagyis a kapitalista rendszeren belül a társadalmi értéket kizárólag a piac határozza meg. Erre a következő fejezetben még visszatérünk.
- 13 Ez most arról szól, hogy mi van, amikor az ember elébe megy a dolgoknak. Történelmileg igazolt, hogy amikor egy szerző megpróbálja előre kivédeni a várható ellenvetéseket, sohasem jár sikerek, mert a kritikusok továbbra is ugyanazokon az ellenvetéseken fognak lovagolni. Úgy tesznek, mintha még soha nem válaszolták volna meg az általuk felvetett dolgokat, és minden ellenérvet leráznak magukról. De azért megpróbáltam.
  - 14 www.economist.com/blogs/freeexchange/2013/08/labourlabor-markets-o. Letöltve 2017. április 1.
  - 15 Alapvető logikai bukfencek szerepelnek például benne: a szerző azzal próbálta kikezdeni javaslatomat, hogy ha a munkások biztonságban érzik magukat, és szabadidejük is van, az csak zavargásokba torkollhat azoknak a részéről, akik nem érzik biztonságban magukat és nincs szabadidejük sem. Ha nem is jártas valaki a formális logika berkeiben, és nem hallott a konverziós hibáról, az ok-okozat felcsereléséről, az is józan paraszti ésszel beláthatja, hogy „ha A, akkor B” nem ugyanaz, mint „ha B, akkor A”. Ahogy Lewis Carroll találóan írta: „Hiszen akkor éppúgy mondhatnám: *Azt látom, amit iszom*, vagy: *Azt iszom, amit látok*.”
  - 16 A cikk szerzője nem ismert.
  - 17 Ha rákérdezel, hogy „valóban azt állítja, hogy a piacnak mindig igaza van?”, azt válaszolják, hogy „igen, azt állítom, hogy a piacnak mindig igaza van”.
  - 18 Járójában a bizonyítás kényszere azokra nehezedik, akik megkérdőjelezzik ezeket az állításokat.
  - 19 Zárójelben megjegyzem – és ez a későbbiekben még fontos lesz –, hogy miközben az ügyintézők száma is jelentősen nőtt, igazi robbanás az ő kezük alá dolgozó alkalmazottak számában történt. Ebbe a körbe kizárólag az ügyintézők beosztottjai tartoznak bele, a takarítók vagy a büfések nem, őket egyébként is kiszervezték.
  - 20 A tanítást közvetlenül érintő legtöbb újítást, lásd osztályok csevegőszobái, maguk az (arányukban egyre csökkenő létszámú) tanárok hozták létre.
  - 21 A kifejezések egy részét a Financial Bullshit Generator dobta ki 2017. július 4-én, www.makebullshit.com/financial-bullshit-generator.php.
  - 22 Vannak persze egyéb, eleve csalásra épülő vállalkozások, illetve olyanok, melyek mások számára kínálják fel a csalás lehetőségét. Több egyetemi béreösszeírótól is kaptam beszámolókat. Mindig is voltak olyan okos és

szorgalmas diákok, akik egy kis pénzért szívesen írták meg a lustábbak házi dolgozatait, de az utóbbi évek Amerikájában már egy egész ipar épül rá erre, országos szinten koordinálva, főmunkaidős béresszéírók ezreit foglalkoztatva. Egyikőjük szerint mindez a diplomafetiszmus – diploma nélkül, legyen az bármilyen, álmodni sem merhetsz jó állásokról –, és az üzleties szemlélet előre látható következménye.

Barry: Amikor az első munkát megkaptam, azt hittem, hogy most aztán jó sok érdekes dolgot fogok tanulni. Egyszer volt alkalmam egy különleges és izgalmas esszét írni az ókori Róma véres játékainak különös elméletéről vagy történetéről, de amúgy azon vettem észre magam, hogy egymás után csak üzleti és marketinges dolgozatokat készítek.

Jobban belegondolva ez egyáltalán nem meglepő. A felsőoktatásra ma már egyre inkább a *jövőbe való befektetésként* gondolunk. Megéri hatalmas diákhitel-adósságokba verni magunkat, mert a diploma egyszer majd legalább hatszámjegyű keresettel kecsegtet. Nehéz elhinnem, hogy valaki csak azért jelentkezik Bachelor of Business Administration képzésre, mert olyannyira érdekli, amit ott tanulhat. Valószínűleg inkább azért töri magát, hogy diplomájával jól fizető álláshoz jusson. Ami az ügyfeleimet illeti, szerintem ők bármennyit hajlandóak befektetni annak fejében, hogy jó jegyeket, később pedig olyan állást kapjanak, ahol nem kell sokat dolgozni. A nekem kifizetett összegek a tandíjaknak csak töredékei.

A dolog szerintem is érthető. Amikor véletlenül odafigyelsz valamelyik üzleti órán, és azt hallod a tanárodtól, hogy milyen elismerésre méltó és derék dolog a legkisebb befektetéssel a legnagyobb hasznot kihozni valamiből, és írat veled egy házi dolgozatot, akkor naná, hogy fizetsz valakinek, hogy írja meg, ha ez a legkisebb erőfeszítéssel járó megoldás.

- 23 Csak a rend kedvéért: nem tudom, hogy melyik volt a négy közül.
- 24 Egy másik, gyakran hangoztatott érv az ügyvezetők és a hivatali személyzet különböző szintjeinek értelmetlen bővítése mellett, hogy tartanak a pereskedésektől. Álljon itt Aaron, egy banki alkalmazott beszámolója: „Mind gyakrabban lehet találkozni a nagy pénzügyi intézeteknél »személyzeti főnök« munkakörrel. Szerepük súlytalan, pufferként szolgálnak a szenior menedzserek és a perrel fenyegető törvényhozók vagy elégedetlen alkalmazottak között. Tényleges beavatkozásra szinte sosem kerül sor, mert a jogi eljárásokban a panaszos *mindig* a szenior menedzsert nevezi meg másik félként, mivel így tudja a lehető legsimábban elrendezni az ügyet. Mi lesz akkor a személyzeti főnök dolga? Például értekezleteket szerveznek a szenior menedzserek és az egyéb vezetők számára, hatástalan és céltalan kutatásokat finanszíroznak annak kiderítésére, hogy miért olyan alacsony a dolgozók lelkesedési szintje (amit egyszerűbben megtudhatnának, ha megkérdeznék magukat a dolgozókat), jótékonyági napokat hirdetnek meg, önfényező cikkeket íratnak újságokba vagy magazinokba.”

- Aaron szerint a HR-esek ma már ódzkodnak az ilyen munkakörök betöltésétől, mert ők is félnek, hogy valaki valami miatt bepereli őket. Persze ahány bank, annyi szokás.
- 25 Ez valószínűleg így van, hozzátéve persze, hogy ahova én jártam, ott a közgazdasági tanszékeken szinte csupa marxista professzor tanított. A kifejezés már Perry Andersonnál (1974) feltűnt.
- 26 Az érvek és a példák jó része Graeber *Utopia of Rules* című könyvének első fejezetéből (3–44) való.
- 27 A dolgok természetesen nem feltétlenül így néznek ki, és a különféle iparágakban a „kreatívnak” nevezett munkát, legyen az szoftverfejlesztés vagy grafikus tervezés, általában kiszervezik kisebb csoportoknak (például a Szilícium-völgy agyondicsért kezdő vállalkozásainak vagy egyéneknek (független szerződő felek), akik rutinszerűen végzik el a munkát. Ezeket az embereket igen gyakran alulfizetik. A menedzserizmus legújabb kritikái történetéhez lásd Hanlon 2016.
- 28 A feudalizmust sokféleképpen lehet jellemezni, a hűbéradón alapuló gazdasági berendezkedéstől kezdve a kései középkorban Észak-Európában elterjedt, látszólag önkéntes vazallusi rendszerig, melyben katonai szolgálat fejében földet lehetett kapni. Ez a rendszer Európán kívül főleg Japánban dívott. Ebből a nézőpontból a többi ázsiai birodalom és királyság olyan rendszert alakított ki, ahol az urak vagy hivatalnokaik beszédtek az adót az egyes területekről, de nem feltétlenül foglalták el vagy irányították azuokat közvetlenül. Később az európai uralkodók is éltek ezzel a megoldással. Sokáig lehetne még taglalni a részleteket, de az egészet csak azért hoztam fel, mert vannak elsődleges termelők, és vannak, akiknek az a munkája, hogy az így megtermelt javakat egyik helyről a másira szállítsák. Ez a művelet megkívánja, hogy a munka kapcsán részletesen kidolgozott, alá-fölé rendeltségi utasításrendszer alakuljon ki. A kelet-afrikai Buganda királyság a 19. században iskolapéldáját adta ennek a rendszernek: az összes mezőgazdasági és egyéb munkát asszonyok végezték, a férfiakat pedig a javakat a falvakból a királyhoz szállító, kinevezett hivatalos emberek alá rendelték erős hierarchikus rend alapján, esetleg azok lakójai vagy szolgálói lehettek. Amikor túl sok lett a dologtalan ember, az urak vagy összeugrasztották az embereket, vagy egyszerűen kivonultak, és ezrével mészárolták le őket. (A feudalizmus legjobb marxista szemléletű összefoglalójához lásd: Wood 2002; Bugandával kapcsolatban lásd: Ray 1991.)
- 29 Alex Preston idézi, névtelen forrásból, *The War Against Humanities in Britain's Universities*, *Guardian*, Education Section, 1., 2015. március 29.
- 30 Lehetne amellet érvelni, hogy Marcel Duchamp, amikor egy piszoárt állított ki egy galériában műalkotásnak nevezve, kinyitotta a művészetek ajtaját a menedzserszemlélet előtt. Talán maga is megrettent ettől az ajtónyitástól, máskülönben nem töltötte volna élete hátralevő évtizedeit sakkozással. A sakkozás azon kevés dolgok egyike volt, melyhez – mint mondta – értett valamennyit, és ezt legalább nem lehetett termékként kezelni.

- 31 Sokan vélik úgy, hogy a forgatókönyvek mosogatólé minőségű jellegtelensége, olykor egyenesen szétesettsége annak tudható be, hogy az arra illetékesek minden szinten változtatnak rajtuk valamit, csak azért, hogy beleszólhassanak a végső változat kialakításába. Először akkor hallottam erről, amikor megnéztem az *Amikor megállt a Föld* végtelenül gagyi 2008-as remake-jét. Az egész történet ott éri el a csúcspontját, amikor az idegenek megértik, hogy a földiek nem feltétlenül gonoszak, csak rettetően rosszul kezelik a gyászt. Amikor viszont ez elhangozhatott volna a filmben, az idegen nem mondta ki. Amikor egy filmes barátomtól megkérdeztem, hogy ez meg hogy lehet, megnyugtató, hogy az eredeti forgatókönyvben egészen biztosan ott volt, csak épp valamelyik csellengő igazgató valószínűleg kihúzta belőle. „Tudod, minden film gyártásánál ott vannak ezek a léhűtők, és mindegyik fontosnak tartja, hogy belenyúljon a filmbe legalább egy-két sor erejéig, mert máskülönben mivel indokolná ottlétét.”
- 32 Joseph Campbell vallástörténész *Az ezerarcú hős* című könyvében leírja, hogy minden hősi mítosznak ugyanaz az alaptörténete. A könyv erőteljes hatást gyakorolt George Lucasra a *Csillagok háborúja*-trilógia megírásakor. Campbell narratíváját az egyetemes archetipikus hősről ma már alighanem csak az epikus vagy hősi mítoszok kutatói olvasgatják szórakozásból, de magát a jelenséget minden hollywoodi forgatókönyvíró és producer ismeri, a történetépítésnél használja és felhasználja a könyvet, szóval Hollywoodban fénykorát éli.
- 33 Holly Else: Billions Lost in Bids to Secure EU Research Funding, Times Higher Education Supplement, 2016. október 6., letöltve 2017. június 23. www.timeshighereducation.com/news/billions-lost-in-bids-to-secure-european-union-research-funding#survey-answer.
- 34 Of Flying Cars and the Declining Rate of Profit, *Baffler*, no. 19. (2012. tavasz): 66–84, bővebben lásd: Graeber: *Utopia of Rules*, 105–148.
- 35 A címetek ténylegesen egy bullshit munkaköröket gyártó véletlengenerátor dobta ki a BullShit Job weboldalon, www.bullshitjob.com/title.
- 36 Az ebben a bekezdésben leírtak bővebb kifejtéséhez lásd Graeber *Utopia of Rules* című könyvének bevezető esszéjét (33–44. o.).

6

MIÉRT NEM LÉPÜNK FEL EGYÜTT A TÁRSADALOM NEVÉBEN AZ ÉRTELMETLEN FOGLALKOZTATÁS BURJÁNZÁSÁVAL SZEMBEN?

- 1 A görög adósságválság idején például a németek szinte egyöntetűen azon a véleményen voltak, hogy a görög adósság megbocsáthatatlan. A görögök rászolgáltak, mert lusták. Ennek a statisztikák némileg ellentmondtak, kimutatva, hogy a görögök többet dolgoznak, mint a németek. Amire a németek úgy reagáltak, hogy jó, de csak papíron, mert munka közben

- is csak lógnak. Az a lehetőség egyáltalán nem vetődött fel, hogy talán a németek dolgoznak *túl* keményen és hoznak létre olyan túltermelési válságot, amely csak más országoknak nyújtott kölcsönökkel áthidalható, hogy rájuk lehessen sózni a német felesleget. Az se vetődött fel, hogy a görögök úgy tudnak örülni az életnek, ahogy talán másoknak is kellene. Vagy vegyünk egy másik példát. Amikor az 1990-es években a francia Szocialista Párt zászlajára tűzte a harmincöt órás munkahetet, tisztán emlékszem, mennyire megdöbbenett, hogy az erről beszámolni méltóztató amerikai hírforrások közül egyetlenegy sem gondolta úgy, a munkaórák csökkenése önmagában pozitív jelenségként lenne értelmezhető (arról nem is beszélve, hogy akár tényleg az is lehetne), hanem kizárólag úgy tálalták az ötletet, mint a munkanélküliség csökkentésére kitalált taktikát. Más szóval az, ha engedjük az embereket kevesebbet dolgozni, csakis akkor értékelhető társadalmilag pozitívan, ha ezáltal több ember jut munkalehetőséghez.
- 2 Gyakorlatilag a „határhaszon” a mérce: az, hogy a fogyasztó mennyire tartja értékesnek, hogy tulajdonát gyarapítja még egy valamivel. Ha mondjuk van már három szappan a házban tartalékolva, vagy mondjuk van már három ház, akkor mekkora értéket képvisel egy negyedik. A határhaszon mint a fogyasztói preferenciák elvének kritikáját lásd Steve Keen: *De-bunking Economics*, 44–47.
  - 3 Csak a pontosság kedvéért, a munka értékelméletét vallók közül sokan nem értenek ezzel egyet; az értékek lehetnek a természet által létrehozottak is, amint azt Marx, a munka értékelméletének legfőbb képviselője is elismerte.
  - 4 Nyilvánvalóan ezt vallják a legradikálisabb szabadpiacpárti liberálisok is.
  - 5 Mivel a reprodukció gyakorlatilag „a termelés újratermelése”, a kapitalisták által kizsákmányolt fizikai infrastruktúra és a többi tényező fenntartásának is fontosnak kellene lennie.
  - 6 Amikor az „értékek” terén piaci összehasonlításra kerül a sor, ezek többnyire esetlegesek, nincs hozzájuk rendelve stabil objektív érték. Nem lehet amelletts kardoskodni, hogy Damien Hirst cápája mondjuk kétszázezer Vipassana meditációs elvonulással egyenértékű, és egy Vipassana elvonulás száz gombóc fagyalattal. De a pénz segítségével valahogy mégis ki lehet kalkulálni.
  - 7 Különösen a közszolgák használták szívesebben a „segítség” szót az „érték” helyett.
  - 8 Lásd Graeber 2013: 84–87.
  - 9 Feltételezem, hogy a zenének vagy a művészeteknek vannak olyan bizonyos ágai, melyek nagyságrendekkel jobban idegesítenek egyeseket, mint okoznak örömet másoknak. De lehet, hogy tévedek.
  - 10 Belga barátaim szerint a nettó következmények kifejezetten kedvezőek voltak. A legtöbb párt ugyanis egyetértett a megszorítások Európa-szerte elfogadott szükségességével, de a kormány éppen a legkritikusabb időben kicsúcsosodó működésképtelensége miatt a reformok sosem lettek bevezetve. A belga gazdaság így a szomszédokénál jóval nagyobb iramban

fejlődött tovább. Jó, a történethez hozzátartozik, hogy Belgiumban hét regionális kormány működik, és ezek akadálytalanul tették a dolgukat.

- 11 Caitlin Huston: Uber IPO Prospects May Be Helped by Resignation of CEO Travis Kalanick, *MarketWatch*, utoljára módosítva 2017. június 22. www.marketwatch.com/story/uber-ipo-prospects-may-be-helped-by-resignation-of-ceo-travis-kalanick-2017-06-21.
- 12 Rutger Bregman: *Utopia for Realists: The Case for Universal Basic Income, Open Borders, and a 15-Hour Workweek* (New York: Little, Brown, 2017).
Még a rendőrsztrájkok sem az elvárt hatást produkálják. A New York-i rendőrség 2015-ben részleges sztrájkot tartott, és csak a „sürgős” ügyeket voltak hajlandóak intézni. A munkabeszüntetésnek a bűnözés arányára nem, csak a közlekedési és egyéb bírságokból befolyó összegekre volt hatása. Azok erősen megcsappantak. Amikor teljes egészében eltűnik egy nagyvárosból a rendőrség mondjuk egy teljes sztrájk miatt, a vagyoni elleni bűncselekmények, például a betörések száma megnövekedik, de az erőszakos bűncselekményeké nem. Ez volt a helyzet Amszterdamban a II. világháború idején, amikor a német megszállók annyi embert tartóztattak le, hogy a rendőrség is megszűnt (dokumentált eset). Madagaszkár vidéki régióiban – ahol 1989–1991 között tartózkodtam – még élnek a hajdani helyi önrányítás hagyományai, és amikor az IMF megszorítási intézkedései miatt megszüntettek rendőrőrsöket, nem történt semmi. Amikor 20 évvel később visszamentem látogatóba, egyöntetű volt az a vélemény, hogy a rendőrök visszatéréseivel az erőszakos bűncselekmények száma megnőtt.
- 13 Benjamin B. Lockwood, Charles G. Nathanson és E. Glen Weyl: Taxation and the Allocation of Talent, *Journal of Political Economy* 125, no. 5 (2017 október): 1635–1682, www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/693393. A marketingesekre vonatkozó adat viszont ugyanennek a tanulmánynak egy korábbi (2012-es), azonos címmel megjelent verziójából származik, amely innen érhető el: <https://eighty-thousand-hours-wp-production.s3.amazonaws.com/2014/12/TaxationAndTheAllocationOfTalent-preview.pdf>, 16.
- 14 Eilis Lawlor, Helen Kersley és Susan Steed: *A Bit Rich: Calculating the Value to Society of Different Professions* (London: New Economics Foundation, 2009), http://b3cdn.net/nefoundation/8c16eabdbadf83ca79_ojm6b-ofzh.pdf. Az eredeti jelentésben hol órabérben megadott, hol éves, sávok szerint kalkulált jövedelemben megadott juttatások egy részét standardizáltam és átlagoltam.
- 15 Lásd például Gordon B. Lindsay, Ray M. Merrill és Riley J. Hedin: The Contribution of Public Health and Improved Social Conditions to Increased Life Expectancy: An Analysis of Public Awareness, *Journal of Community Medicine & Health Education* 4 (2014): 311–317, mely szembeállítja a fentiek tudományos értelmezését azzal a közkeletű vélekedéssel, mely szerint az életkor hosszabbodása elsősorban az orvosi közreműködésnek köszönhető. <https://www.omicsonline.org/open-access/the-contribution-of-public-health-and-improved-social-conditions-to-increa>

- sed-life-expectancy-an-analysis-of-public-awareness-2161-0711-4-311.php?aid=35861.
- 16 További kivételek lehetnek esetleg a kiemelkedően fizetett sportolók és médiasztárok, akik közül jó néhányan annyit keresnek, hogy sokak szerint akár a bullshit avatárjai is lehetnének. Utóbbival nem értek feltétlenül egyet. Miért ne lehetnének jól megfizetve, ha képesek feldobni és szórakoztatni az embereket? A kérdés az, hogy mennyivel tesznek ők többet a közönség feldobottságáért és öröméért, mint a velük dolgozó stáb és a kiszolgáló személyzet, akik jóval kevesebbet kapnak náluk.
  - 17 Másrészt pedig, ha a foglalkozások veszélyességét figyelembe venném, akkor Amerikában a legnagyobb fizetést a favágók és a halászok kapják, Angliában pedig a farmerek.
  - 18 Egy bizonyos Alex Tabarrok (véleményem szerint nem túl gyors észjárású) közgazdász és blogger annak idején válaszolt eredeti bullshitcik kemre, mondván, hogy a fizetés és társadalmi hasznosság közötti fordított kapcsolat a „közgazdasági érvelési hiba” tipikus példája, ugyanis nem másról, mint a (már a középkorban megfogalmazott és Adam Smith elméletében az érték és csereérték megkülönböztetésére használt) gyémánt-víz paradoxonról beszélek. Kioktatott, hogy a határhaszon bevezetésével a paradoxon már száz éve „megoldottnak” tekinthető. Az én ismereteim szerint mondjuk már Galileinek sikerült megbirkóznia vele, egyébként pedig kifogásait azért nem értem, mert én egyáltalán nem érveltem semmi mellett, nem megmagyarázni próbáltam a fordított kapcsolatot, mindössze felhívni a figyelmet létezésére (<http://marginalrevolution.com/marginalrevolution/2013/10/bs-jobs-and-bs-economics.html>). Hogyan lehet megállapítani egy tényről, hogy az nem más, mint érvelési hiba? Az ápolók viszonylagos hiánya Peter Frase válaszából való (www.jacobinmag.com/2013/10/the-ethic-of-marginal-value/); a jogvégzettségűek túlkínálatára lásd például L. M. Sixel: A Glut of Lawyers Dims Job Prospects for Many, *Houston Chronicle* online, utoljára módosítva 2016. március 25., <http://wtonchronicle.com/business/article/A-glut-of-lawyers-dims-job-prospects-for-many-7099998.php>.

Azt is megjegyezném, hogy Tabarrok trükkje – végy egy sima empirikus megfigyelést, majd tégy úgy, mintha közgazdasági érvelés lenne, és „cáfold” meg – a rosszabbik fajtából való közgazdász bloggerek között elég gyakori. Így jártam, amikor beszámoltam arról a megfigyelésemről, hogy egy-egy jószívű kereskedő olcsóbban adja az alapélelmiszert szemmel láthatóan szegény embereknek, „megcáfolva” ezzel a közgazdasági elméleteket. Bloggerem azonnal ugrott: nem igaz, hogy a közgazdászok bármikor is azt állították volna, hogy a kereskedők nem tesznek szíveségből semmit!

- 19 A fenti érvekkel először G. A. Cohen a Munkáspárt kiáltványára írt kritikájában találkoztam, Back to Socialist Basics, *New Left Review*, no. 207 (1994): 2–16. Különböző variációi máshol is fellelhetők, például *Incentives, Inequality, and Community: The Tanner Lectures on Human Values* (tanul-

- mány, Stanford Egyetem, Stanford, CA, 1991. május 21. és 23., <https://tannerlectures.utah.edu/documents/a-to-z/c/cohen92.pdf>).
- 20 Az 1990-es években, amikor még leálltam libertáriusokkal vitázni, észre kellettennem, hogy egyikük sem kifogásolja a munka terén való egyenlőtlenséget. Ha szóvá tettem például, hogy a társadalmi összjövedelemből aránytalanul sok jut a felső rétegeknek, azt válaszolták a sorok között, hogy ez csak azt jelzi, hogy „vannak, akik keményebben dolgoznak, vagy okosabbak, mint mások”. A szemlélet azóta is visszhangzik a fejemben, annyira tele van árulkodó csúsztatásokkal. Azt elég nehéz állítani, hogy a buszsofőrnél ezerszer többet kereső vezérigazgató ezerszer keményebben dolgozik, mint a buszsofőr, ezért át kell váltani az „okosabb” jellemzőre, ami az „eredményesebbre” kellene utaljon, de inkább azt jelenti, hogy „bizonyos szempontból okosabb, és ezt jobban fizetik”. Ami miatt egy ilyen, minden tartalmat nélkülöző állítás (azért okosak, mert gazdagok, mert okosak és így tovább) mégsem fog az idők végezetéig körben forogni, az az a tény, hogy a nagyon gazdagok (egy részének) valóban van munkája.
- 21 Ez az oka annak, hogy könyveik aztán egyre rövidebbek és minél egyszerűbbek lesznek, kevesebb kutatással mögöttük.
- 22 Geoff Shullenberger: *The Rise of the Voluntariat*, *Jacobin* online, utoljára módosítva 2014. május 5., www.jacobinmag.com/2014/05/the-rise-of-the-voluntariat.
- 23 Bertrand Russell gyönyörűen fogalmazza meg *In Praise of Idleness* (A semmittevés dicsérete) című esszéjében: „Mi a munka? A munka kétféle is lehet: az egyik, amikor megváltoztatjuk egy földön levő vagy földközeli anyag helyét más hasonló anyagokhoz képest, a másik pedig, amikor másokat bízunk meg vele. Az első elég keserves és alulfizetett, a második viszont kellemes és jól jövedelmező” (1935: 13).
- 24 Teremtés könyve 3,16. Hannah Arendt *The Human Condition* (Az emberi állapot) (1958: 107, 53. j.) című könyvében felveti, hogy a Bibliában sehol nincs leírva, hogy a munka az engedetlenség miatti megtorlás lenne; Isten csak keményebbé tette a munkát; van, aki a Teremtés könyvét Hésziodosz alapján értelmezi. Nincs kizárva, álláspontomat viszont nem érinti; különösen, mivel a keresztény írásokat és a gondolkodást évszázadokon át teljes mértékben átítatta a bibliai történet ilyen értelmezése. Margaret Cavendish például 1664-ben kijelentette, hogy „a tenisz nem egyszerű szórakozás, mert... ami verejtékezéssel jár, az nem lehet szabadidős tevékenység; az »Arcod verejtékével egyed a kenyered« ugyanis az emberre lesújtó átok” (Thomas 1999: 9). A korai keresztények Ádámmal és Évával kapcsolatos vitáiban Szent Ágostont teszik felelőssé azért, hogy az embert az eredendő bűn miatt romlottnak, így átkozottnak tartjuk – erről lásd Pagels (1988).
- 25 A következő rész egy korábbi esszém, a *Manners, Difference and Private Property* (1997) összefoglalója lesz, amely egyébként a diplomamunkám – *The Generalization of Avoidance: Manners and Possessive Individualism in Early Modern Europe* (Chicago, 1987) – rövidített változata. Az észak-euró-

- pai házasságtípusokról és az életciklus jellegű szolgálatról szóló klasszikus tanulmányokhoz lásd Hajnal (1965, 1982), Laslett (1972, 1977, 1983, 1984), Stone (1977), Kassmaul (1981) és Wall (1983) munkáit, frissebb irodalmi adatokhoz lásd (Cooper (2005). Az észak-európai és a mediterrán házasságtípusok közötti leglényegesebb különbség az volt, hogy a középkortól fogva a korai újkorig a mediterrán férfiak ugyan szintén későn házasodtak, de a nők jóval korábban, és az életciklus-szolgálat nem volt általánosan kötelező, csak bizonyos társadalmi vagy szakmai körökben maradt meg normaként.
- 26 Háizszolgák, komornák a viktoriánus korban is voltak, rangban eggyel az inasok felett. Az ételeket felszolgáló inas egyben a pletykákat is szállította urának. Az angol „wait” szó egyaránt jelent várakozást és felszolgálatot.
- 27 Ez így nem igaz. Tipikusan a serdülőkor elején szegődtek el idegenbe.
- 28 A Manners-cikkből idéztem magamat (1997: 716–717). Az alábbi fordítás alapján: Charlotte A. Sneyd: *A relation, or rather a true account, of the island of England; with sundry particulars of the customs of these people, Notes and of the royal revenues under King Henry the Seventh, about the year 1500, by an Italian*, Camden Society xxxvi. kötet, 1847, 14–15.
- 29 Susan Brigden: *Youth and the English Reformation, Past & Present* 95 (1982): 37–38.
- 30 A reneszánsz Angliában a király egyik legegységesebb embere az a nemes szolga volt, aki az „Árnyékszék felvigyázója” címet kapta. Az ő megfizetendő feladata volt ugyanis kiüríteni a király éjjeliedényét (Starkey 1977).
- 31 Apám szinte egész életében ofszet fotókat előállító litográfiai műhelyekben dolgozott szedőként. Amikor a középkor történetét tanultam, meséltem neki a céhrendszerekről. „Igen – mondta –, én is letöltöttem az inaséveimet, és nyomdászsegédként mentem nyugdíjba.” Amikor megkérdeztem, hogy ki volt a mesternyomdász náluk, azt válaszolta: „Áh, mesterek manapság már nincsenek. Hacsak nem akarjuk a főnököt annak nevezni.”
- 32 Phillip Stubbes: *Anatomie of Abuses*, 1562. Az efféle háborgások Malthus eljöveteleivel érték el tetőpontjukat, aki azt jósolta, hogy a munkásosztály mindenkit szegénységbe fog kergetni, és azt tartotta megoldásnak, ha szándékosan olyan higiénés állapotokat hoznak létre, ami kipusztítja őket. A később idézett Cazenove az ő tanítványa.
- 33 K. Thomas 1976: 221.
- 34 Max Weber (1905) gondolatait a kálvinizmus és a kapitalizmus születése közötti kapcsolatról is újra lehetne értelmezni ennek fényében. Az, hogy volt kapcsolat a protestantizmus, a lelkiismeretes munkavégzés és a gazdasági növekedés között, elég nyilvánvalónak tűnt (Tawney 1924), de az észak-európai életciklus-szolgálat, a protestantizmus és a kapitalizmus összefonódását eddig kevesen vizsgálták. Pedig erősen hatottak egymásra.
- 35 Thomas Carlyle: *Past and Present* (London: Chapman and Hall, 1943), 173–74. Érdekes összehasonlítani Carlyle-t Nietzschével. Carlyle azért ünnepli a munkát, mert megszabadítja az ember lelkét az aggodalmaktól,

Nietzsche pedig épp ellenkezőleg gondolkodik. „A »munka« dicsőítésében, a »munka áldásáról« való fáradhatatlan beszédben én ugyanazt a hátsó gondolatot látom... a félelmet minden individuálissal szemben. Ha kissé tüzetesebben vesszük szemügyre a munkát, a reggeltől estig tartó szorgos-dolgos igyekezetet, mindjárt rájövünk, hogy ez a munka a legjobb rendőrség, mindenkit ez tart kordában és határozottan akadályozza a gondolkodás fejlődését és a függetlenség vágyát. Mivel rengeteg idegi energiát fogyaszt, és azt a gondolkodástól, töprengéstől, álmodozástól, gondoktól, szeretettől, gyűlölettel vonja el.” (*Virradat: gondolatok az erkölcsi előítéletekről*, 1881 [2000: 159], Romhányi Török Gábor fordítása). Az írás talán egyenesen Carlyle-nak szánt válasz.

- 36 Carlyle: *Past and Present*, 175. Az esszé lényegében a kapitalizmus mint „mammonizmus” ítéletéről szól, és mint oly sok más 19. századi írás, a mai fül számára enyhe marxista felhangokkal, még akkor is, amikor konzervatív szemléletű következtetésekre kerül sor: „A Munka nem ördög, még ha a mammonizmus keretei közé is van szorítva; a Munka sokkal inkább egy börtönbe zárt istenség, amely – tudatosan vagy tudattalanul – próbál kiszabadulni a mammonizmus fogságából!” (257).
- 37 John Cazenove: *Outlines of Political Economy; Being a Plain and Short View of the Laws Relating to the Production, Distribution and Consumption of Wealth* (London: P. Richardson, 1832), 21–22. Ha jól tudom, akkor az első olyan írás, amelyben a munka értékelmélete alapján megfogalmazódik, hogy a munkásokat munkáltatóik kizsákmányolják, a *The Rights of Nature Against the Usurpations of Establishments* című 1796-os pamfletben olvasható, amelyet az angol Jacobin John Thelwall írt.
- 38 Edward Pessen volt ez a történész, *Most Uncommon Jacksonians: The Radical Leaders of the Early Labor Movement* című munkájában (Albany, NY: SUNY Press, 1967), 174. oldal: Faler (1981) tanulmánya a massachusettsi Lynn városáról 1780 és 1860 között mélyrehatóan dokumentálja, hogyan formálta a közbeszéd irányát a munka értékelmélete majdnem egy évszázadon át a forradalom után.
- 39 Marx saját munkái abban az időben még kevesekhez jutottak el, noha nem voltak teljességgel ismeretlenek, Marx ugyanis szabadúszó újságíróként dolgozott, és gyakran jelentek meg kritikái amerikai lapokban. Mint a Munkásszövetség elnöke felhasználta tekintélyét, és közvetlenül Lincolnnak küldte el az amerikai helyzetről készült elemzését pár évvel később, 1865-ben. Lincoln valószínűleg olvasta a levelet, de nem ő válaszolt, hanem az egyik segédje.
- 40 Mike Walsch, New York állam képviselője már 1845-ben hangoztatott antikapitalista nézeteket: „Mi más lenne a tőke, mint mindent összeharásoló erő, melyet pusztán becstelenséggel, kapzsisággal, rossz szándékkal kicsikart munka tart életben most is, és a történelemben mindenkor.” Noel Ignatiev: *How the Irish Became White* (New York, Routledge, 2008), 149.
- 41 E. P. Goodwin: *Hoem Missionary Sermon*, 1880, in Josiah Strong: *Our Countra: Its Possible Future and Its Present Crisis* (New York, Baker &

- Taylor, 1891), 159, Denis Kearney a kor kaliforniai munkásvezetője volt, akire ma elsősorban kínai bevándorlásellenessége miatt emlékezünk. Robert Ingersoll akkoriban közismert bibliakritikáit ma már csak másodkézből ismerjük, Clarence Darrow művein keresztül, aki a Teremtés könyvének értelmezését vitatta *Inherit the Wind* című darabjában, amely alighanem Ingersoll írásaiból lett összeállítva. Szeretnék egy személyes adalékkal is szolgálni ehhez a témához: nagyapám, Gustavus Adolphus („Dolly”) Graeber, aki – a családban nem ritka, meglehetősen hosszú életének köszönhetően – még az amerikai polgárháború előtt született, és éveken át a nyugati határvidék tájékán élt muzsikusként abban az időben, amikor Goodwin írásai megjelentek. Ő volt az egyébként, aki az amerikai zenei világba bevitte a mandolint. Apám csak „Ingersoll embereként”, mint harcias ateistát emlegette. Nagyapám soha nem lett marxista, de apám később igen.
- 42 *A Sierra Madre kincse* című film B. Traven azonos című regénye alapján készült. Traven egy Németországból elmenekült anarchista regényíró álneve volt, aki élete további részét Mexikó déli felében töltötte, és igazi kiléte a mai napig ismeretlen.
- 43 Így amikor például 1837-ben a massachusettsbeli Amherstből üzletemberek egy csoportja egy korlátozott felelősségű vasúti társaságot akart létrehozni, a napszámósok petíciót nyújtottak be megakadályozására, mondván, „mi, napszámósok a magunk urai akarunk lenni, nem pedig lemondani mások javára az általunk termelt értékekről, ugyanis a vállalatok hozzá nem értő kapitalisták kezére játsszák át az általunk, a mi szakértelmünk segítségével létrehozott profitot, amely szakértelem megszerzése nekünk sok-sok évünkbe került, és azt gondoljuk, hogy gyümölcseit nekünk kell élveznünk” (Hanlon 2016: 57). Engedélyeket tehát csak akkor adtak ki, ha a vállalat bizonyíthatóan a köz számára hasznos munkahelyeket teremt és tart fenn, olyan bizonyíthatóan hasznos feladatokra, mint a csatorna- vagy vasútépítés.
- 44 Durrenberger és Doukas 2008: 216–217.
- 45 1974: 246.
- 46 A középkori keresztény teológiában élénk viták folytak arról, hogy a munka megítélésében az isteni teremtés követése vagy az egyén tökéletesítése volt-e fajsúlyosabb (lásd Ehmer és Lis 2009: 10–15 értekezését), de mindkettő jelen volt már kezdetektől fogva.
- 47 Klasszikus tanulmány ezzel kapcsolatban például Kraus, Cote és Keltner 2010, illetve Stellar, Manzo, Kraus és Keltner 2011.
- 48 A beosztottak tehát többet fognak törődni főnökeikkel, mint a főnökeik velük, ami minden felállásban kapcsolati egyenlőtlenséggel jár, akár férfiak és nők, akár gazdagok és szegények, akár feketék és fehérek között. Sokszor azt gondolom, hogy ez az egyik legfontosabb tényezője annak, hogy az egyenlőtlenségek nem szűnnek meg létezni. (Több helyen írtam már erről, de a kíváncsi olvasónak elsősorban Graeber *Utopia of Rules* című munkájának 2. fejezetét, 68–72. oldal, ajánlom legmelegebben.)

- 49 Ebből a perspektívából például a pénz, a piac, az egész pénzügyi rendszer világa arról szól, hogy idegenek felhívják a figyelmünket arra, amivel ők törődnek. Nekünk fontos tudnunk, hogy a törődés valóban a javunkat szolgálja-e. Azt kell mondanunk, hogy a bankrendszer jelenlegi állapotában a gondoskodás kimondottan rossz formája, rossz irányba akar terelni bennünket.
- 50 A könyv végül *Crack Capitalism* (2010) címmel jelent meg – a címmel elégedetlen vagyok.
- 51 Studs Terkel *Working* című könyvéből egy gyakran idézett részlet: „Normális ember nem foglalkozik a munkájával, nem is beszél róla. Inkább a baseballról beszél, vagy arról, hogy hogyan itta le magát a múltkor, vagy hogy sikerült-e ágyba vinnie valakit, vagy nem sikerült. Százból ha egy jön izgalomba attól, ami a munkája” (1972: xxxiv); ugyanakkor ez is ott olvasható: „valakinek el kell végeznie ezt is. Ha a gyerekem esetleg egyetemre megy, azt szeretném, ha lenne benne irántam valami tisztelet” (1972: xxxv).
- 52 Gini és Sullivan 1987: 649, 651, 654.
- 53 Noel Ignatiev *How the Irish Became White* (1995) című könyve klasszikus értekezés erről a jelenségről.
- 54 A képletet később úgy alakították át, hogy „a legmagasabb erkölcsiségre a legtöbb jót”. Bentham eredeti elképzelése kifejezetten hedonikus számításokon alapult, és Carlyle erre válaszolt.
- 55 Carlyle 1843: 134.
- 56 Ugyanott.

7

MIK A BULLSHIT MUNKÁK POLITIKAI HATÁSAI, ÉS MIT TEHETÜNK MI A HELYZET MEGVÁLTOZTATÁSA ÉRDEKÉBEN?

- 1 Matthew Kopka: Bailing Out Wall Street While the Ship of State is Sinking? (2. rész), *The Gleaner*, 2010. január 25., <http://jamaica-gleaner.com/gleaner/20100125/news/news5.html>, letöltve 2017. július 22. Az egyik általánosan szellőztetett állítás az volt, hogy a munkások órábère eléri a 75 dollárt. A szám úgy jött ki, hogy az autóipar PR-szakértői egybevették az összes dolgozó bérét, béren kívüli juttatásait és a nyugdíjjáradékait, majd elosztották a ledolgozott munkaórák számával. Ha mindenhol így számítanák ki a béreket, akkor minden munkás, a munkahelyétől függetlenül, valódi bérének papíron két-háromszorosát keresné.
- 2 A másik ok az volt, hogy a gyári munkásokat – miután sokan dolgoztak egy helyen – nem volt nehéz megszervezni, azaz olyan sztrájkokkal voltak képesek fenyegetőzni, ami az egész gazdaságot megrengette volna.
- 3 Eli Horowitz: No Offense Meant to Individuals Who Work With Bovine Feces, <http://rustbeltphilosophy.blogspot.co.uk/2013/08/no-offense-meant-to-individuals-who.html>, letöltve 2013. augusztus 31.

- 4 Az alábbiakat egy esszéből idézem (Introduction: The Political Metaphysics of Stupidity), mely teljes változatában itt olvasható: *The Commoner* (www.thecommoner.org.uk), 2005. tavasz, rövidebb formában pedig itt: *Army of Altruists: On the Alienated Right to Do Good*, *Harper's*, 2007. január, 31–38.
- 5 A kiváltságos gyerekekből persze – tekintve, hogy a kivételezett helyzetben levők nem nagyon igyekeznek demográfiailag pótolni magukat – nincs mindig elegendő utánpótlás, így a kiváltságos munkákra a bevándorlók legtehetségesebb gyermekei is esélyesek. A Bank of America vagy az Enron igazgatói azonban, amikor hasonló demográfiai problémákkal találják szemben magukat, inkább a szegényebb, de – hozzájuk hasonlóan – fehér jelentkezők közül válogatnak. Részben mert előítéletesek, részben pedig mert a nagyvállalatok élen járnak az antiintellektualizmus erősítésében. A Yale-en, ahol egy darabig dolgoztam, köztudottan leginkább a másodvonalba tartozó Yale-diákokat szeretik alkalmazni, mert a kiválasztásnál fontos szempont, hogy a vezetők fölényben érezzék magukat velük szemben.
- 6 Sok próbálkozás történt arra, hogy elfogadtassák velünk a „gondoskodó” feladatok robotizációjának gondolatát, de nem valami nagy sikerrel. Nem gondolom, hogy a gondolat valaha is népszerű lenne.
- 7 Csak az érdekesség kedvéért jegyezném meg, hogy Vonnegut rögtön a háború után történetesen beiratkozott a Chicagói Egyetem antropológiai mesterképzésére – bár a diplomamunkáját soha nem adta be. Valószínűleg ezért lett könyvének egyik főszereplője antropológus. Ha jobban odafigyelt volna a tanulmányaira, akkor bizonyára rájön, hogy alapfeltevése, mely szerint a munkások nem tudnak mit kezdeni szabadidejükkel, alapvetően téves. (Ray Fogelson mesélte, aki az idő tájt az egyetemen dolgozott, hogy Vonnegut évekkel később beadott ugyan egy diplomamunkát, de az olyan felületesen összegányolt volt, hogy a tanszék zavarában inkább úgy döntött, hogy a *Macskabölcső* című könyvéért odaítéli neki a szóban forgó diplomát.)
- 8 A 702. helyen feltehetően a telemarketingesek állnak; az 1. helyen viszont a szabadidő-terapeuták. Az antropológusok, mint jómagam is, a biztonságos 32. helyet foglalják el, lásd Frey és Osborne (2017). A cikk eredeti, online változata 2013-ban jelent meg, és jó nagy médiafigyelmet kapott abban az időben.
- 9 Stanisław Lem: *Memoirs of a Space Traveler: The Further Reminiscences of Ijon Tichy* (Evanston, IL: Northwestern University Press), 1981 [1971]: 19–20.
- 10 Stanisław Lem az 1970-es évek akkor még mindig szocialista Lengyelországában írta könyveit, és a sztálinizmussal szembeni kritikája is legalább ilyen könyörtelen volt. Ijon Tichy egy másik utazása alkalmával egy olyan bolygón találja magát, melyen egy mezőgazdasági öntözőrendszert kiépítő szervezet oly mértékben komolyan veszi küldetését, hogy egyre inkább magukénak vallják azt az elképzelést, hogy az emberek elindultak a hallá

válás folyamatának természetes evolúciós útján. A lakosságnak kötelessége naponta egyre hosszabb időn át a „vízbelégzést” gyakorolni.

- 11 Ne felejtjük el, hogy éves átlagban még a középkorban sem dolgozott egy jobbágy heti 40 órát egy héten.
- 12 Nyilvánvalóan nem azokat a bizonyos körökben elterjedt nézeteket szeretném támogatni, melyek szerint a munkaidő csökkentésével megnövekedne a bűnözés, az egészségtelen szokások vagy más egyéb negatív társadalmi jelenségek aránya. Annak idején a rabszolgák felszabadítása ellen is hasonló érvekkel találkozhattunk. Miben különbözik az a két érvelés egymástól, hogy az embereknek azért kell negyven órát dolgozniuk hetente, mert ha nem dolgoznának, akkor elmerülnének az iszákosság, a dohányzás vagy a bűnözés fertőjében, illetve hogy megelőzés céljából zárjuk megfelelő ideig rács mögé az embereket?
- 13 Nevezhetnénk akár „emberi termelésnek” is – amint azt jómagam is megtettem egykor, de ebben az esetben félrevezető lenne.
- 14 Lehetne kukacoskodni azon, hogy ki kapta kitől és milyen körülmények között a legtöbb pénzt, de Bill Clinton volt az, aki visszavonatta az 1933-as Glass–Steagall-törvényt (melynek értelmében a kereskedelmi és befektetési banki tevékenységek szétválnak), hogy úgymond „liberalizálja” a pénzügyeket. Ez vezetett a későbbiekben a 2008–2009-es válsághoz, és ahhoz, hogy Tony Blair az Egyesült Királyságban bevezesse a felsőoktatási tandíjat.
- 15 Frank 2016.
- 16 Brown 1983.
- 17 Gorz tényleges szavai: „A termelékenység hajszolása az olyan tevékenységek standardizálását és industrializálását is maga után fogja vonni, mint a gyermekek táplálása, felnevelése, tanítása és a velük való törődés. Eltűnik az egyéni és közösségi autonómia utolsó bástyája is, a társadalmasítás, az »árucikkésítés« és az előre programozottság az öndeterminált és önirányította élet nyomait is el fogja törölni a föld színéről. Az otthoni számítógépeken keresztül a testi-lelki gondoskodás és higiénia, a gyerekek tanítása, a főzés és a szerelem művészete is precízen megtervezetté válik, és az egyéni fantázia számára még megmaradt szigetek industrializálásával ezek is a kapitalista profittermelés forrásává válnak” (Gorz 1997: 84, az eredeti francia kiadás 1980-ban jelent meg, ami az egésznek profetikus jelleget kölcsönöz). A Fizetést a házimunkáért mozgalomról továbbiakért lásd: *Critique of Economic Reason* 2010: 126, 161–164, 222.
- 18 Részletekért lásd Sarath Davala et al.: *Basic Income: A Transformative Policy for India* (London: Bloomsbury Academic Press, 2015)
- 19 Az alapjövedelemmel kapcsolatos összesített vélemények részletes áttekintéséhez lásd Standing (2017).
- 20 Lehet, hogy tényleg kellene dolgozni a részleteken, mert jogosan vetik fel sokan, hogy egy lakhatást bérlakásokkal megoldó gazdaságban a lakáskiadók egyszerűen duplájára emelnék a lakbéreket, lefölvözve a bérlők pluszjövedelmét. Szükséges tehát valamilyen kontroll.

- 21 Ez az, ami miatt az alapjövedelem feltételekhez kötött változatai és a garantált munka ötlete semmi szín alatt nem vonhatóak egy kalap alá, nem beszélve az alapjövedelem „javított” változatairól. Az alapjövedelem kulcs-eleme a feltétel nélküiség, mert csakis ezen keresztül érhető el, hogy az állam ne üsse bele az orrát az állampolgárok életébe. Az úgymond „módosított” vagy „javított” változatok vagy nem lennének képesek betölteni ezt a funkciót, vagy épp ellenkező hatást váltanának ki.
- 22 Az erkölcsfilozófia persze a társadalmi igazságosság alapvető problémájának tartja a potyázókat, ami még az emberi szabadsághoz való jogot is képes felülírni. Ebből az következik, hogy szükséges felállítani egy olyan rendszert, amely folyamatos ellenőrzés és kényszerítés révén biztosítja, hogy senki ne potyázhasson mások munkájának rovására (hacsak nem olyan kőgazdagok, hogy minden további nélkül megtehetik). Az én álláspontom megegyezik a tipikus libertárius állásponttal, azaz „és akkor mi van, ha potyázik?”
- 23 Személyesen soha nem találkoztam Foucault-val, így azoknak a véleményére hagyatkozom, akik igen.
- 24 Sokszor hallani olyan véleményt, hogy Foucault soha nem definiálta a „hatalmat”. Valóban sokszor túl óvatos volt a meghatározással kapcsolatban, de amikor mégis megtette, akkor a hatalmat mint „egyik cselekvésnek egy másikra gyakorolt hatását” értelmezte, s a gyakorlatban „egymás cselekedeteinek befolyásolásaként” (1982: 789). Ez, meglepő módon, rendkívül közel áll Parsons ideológiájához.
- 25 Foucault 1988: 18–19.

BIBLIOGRÁFIA

- Ackroyd, Stephen – Thompson, Paul: *Organizational Misbehaviour*. London: Sage, 1999.
- Anderson, Perry: *Passages from Antiquity to Feudalism*. London: Verso Press, 1974.
- Applebaum, Herbert: *The Concept of Work: Ancient, Medieval, and Modern* (SUNY Series in the Anthropology of Work). Albany, NY: SUNY Press, 1992.
- Arendt, Hannah: *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press, 1958.
- Baumeister, Roy – Wotman, Sara – Stillwell, Arlene: Unrequited Love: On Heartbreak, Anger, Guilt, Scriptlessness, and Humiliation. *Journal of Personality and Social Psychology* 64, no. 3 (1993): 377–394.
- Beder, Sharon: *Selling the Work Ethic: From Puritan Pulpit to Corporate PR*. London: Zed Books, 2000.
- Black, Bob: The Abolition of Work. *The Abolition of Work and Other Essays*. Port Townsend, WA: Loompanics, 1986.
- Bloch, Maurice: *Anthropology and the Cognitive Challenge*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Braverman, Harry: *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press, 1974.
- Bregman, Rutger: *Utopia for Realists: The Case for Universal Basic Income, Open Borders, and a 15-Hour Workweek*. Amsterdam: The Correspondent, 2016.
- Brigden, Susan: Youth and the English Reformation. *Past & Present* 95 (1982): 37–67.
- Broucek, Francis: The Sense of Self. *Bulletin of the Menninger Clinic* 41 (1977): 85–90.
- Broucek, Francis: Efficacy in Infancy: A Review of Some Experimental Studies and Their Possible Implications for Clinical Theory. *International Journal of Psycho-Analysis* 60 (1979. január 1.): 311–316.
- Brown, Wilmette: *Black Women and the Peace Movement*. Bristol, UK: Falling Wall Press, 1983.

- Brygo, Julien – Cyran, Olivier: *Boulots de Merde! Enquête sur l'utilité et la nuisance sociales des métiers*. Paris: La Découverte, 2016.
- Budd, John W.: *The Thought of Work*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011.
- Carlyle, Thomas: *Past and Present*. London: Chapman and Hall, 1843.
- Chancer, Lynn: *Sadomasochism in Everyday Life: The Dynamics of Power and Powerlessness*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1992.
- Clark, Alice: *Working Life of Women in the Seventeenth Century*. London: George Routledge and Sons, 1919.
- Cooper, Sheila McIsaac: Service to Servitude? The Decline and Demise of Life-Cycle Service in England. *History of the Family* 10 (2005): 367–386.
- Davala, Sarath – Jhabrala, Renana – Kapur, Soumya et al.: *Basic Income: A Transformative Policy for India*. London: Bloomsbury Academic Press, 2015.
- Doukas, Dimitra: *Worked Over: The Corporate Sabotage of an American Community*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003.
- Durrenberger, E. Paul – Doukas, Dimitra: Gospel of Wealth, Gospel of Work: Counterhegemony in the U.S. Working Class. *American Anthropologist* (new series) 110, no. 2 (2008): 214–224.
- Ehmer, Josef – Lis, Catharina: Introduction: Historical Studies in Perception of Work. In *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times*, szerk. Ehmer–Lis, 33–70. Farnham, UK: Ashgate, 2009.
- Ehrenreich, Barbara: *Fear of Falling: The Inner Life of the Middle Class*. New York: Pantheon, 1989.
- Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John: The Professional-Managerial Class. In *Between Labor and Capital*, szerk. Paul Walker. Boston: South End Press, 1979, 5–45.
- Evans-Pritchard, E. E.: *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutes of a Nilotic People*. Oxford: Clarendon Press, 1940.
- Faler, Paul G.: *Mechanics and Manufacturers in the Early Industrial Revolution: Lynn, Massachusetts, 1780–1860*. Albany, NY: State University of New York Press, 1981.
- Finley, Moses I.: *The Ancient Economy*. Berkeley: University of California Press, 1973.
- Fleming, Peter: *The Mythology of Work: How Capitalism Persists Despite Itself*. London: Pluto Press, 2015.
- Ford, Martin: *The Rise of the Robots: Technology and the Threat of Mass Unemployment*. London: Oneworld, 2015.
- Foucault, Michel: The Subject and Power. *Critical Inquiry* 8, no. 4 (1982): 777–795.
- Foucault, Michel: *The Final Foucault*. Cambridge, MA: MIT Press, 1988.
- Frank, Thomas: *Listen Liberal, Or What Ever Happened to the Party of the People?* New York: Henry Holt, 2016.

- Frayne, David: *The Refusal of Work: The Theory and Practice of Resistance to Work*. London: Zed Books, 2015.
- Frey, Carl B. – Osborne, Michael A.: The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation? *Technological Forecasting and Social Change* 114 (2017): 254–280.
- Fromm, Erich: *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York: Henry Holt, 1973.
- Galbraith, John Kenneth: *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power*. Harmondsworth, UK: Penguin, 1963.
- Galbraith, John Kenneth: *The New Industrial State*. Harmondsworth, UK: Penguin, 1967.
- Galbraith, John Kenneth: *The Affluent Society*. Harmondsworth, UK: Penguin, 1969.
- Galbraith, John Kenneth: On Post-Keynesian Economics. *Journal of Post-Keynesian Economics* 1, no. 1 (1978): 8–11.
- Gini, Al: Work, Identity and Self: How We Are Formed by the Work We Do. *Journal of Business Ethics* 17 (1998): 707–714.
- Gini, Al: *My Job, My Self: Work and the Creation of the Modern Individual*. London: Routledge, 2012.
- Gini, Al – Sullivan, Terry: Work: The Process and the Person. *Journal of Business Ethics* 6 (1987): 649–655.
- Ginsberg, Benjamin: *The Fall of the Faculty*. New York: Oxford University Press, 2013.
- Glenn, Joshua – Kingwell, Mark: *The Wage Slave's Glossary*. Windsor, Can.: Biblioasis, 2011.
- Gorz, Andre: *Farewell to the Working Class: An Essay on Post-industrial Socialism*. London: Pluto, 1997.
- Gorz, Andre: *Critique of Economic Reason*. London: Verso, 2010.
- Graeber, David: Manners, Deference, and Private Property. *Comparative Studies in Society and History* 39, no. 4 (1997): 694–728.
- Graeber, David: *Debt: The First 5,000 Years*. Brooklyn, NY: Melville House, 2011.
- Graeber, David: Of Flying Cars and the Declining Rate of Profit. *Baffler*, no. 19 (2012 tavasz): 66–84.
- Graeber, David: *The Utopia of Rules: Technology, Stupidity, and the Secret Joys of Bureaucracy*. Brooklyn, NY: Melville House, 2015.
- Gutman, Herbert G: Protestantism and the American Labor Movement: The Christian Spirit in the Gilded Age. *American Historical Review* 72, no. 1 (1966): 74–101.
- Hajnal, John: European Marriage Patterns in Perspective. In *Population in History: Essays in Historical Demography*, szerk. D. V. Glass – D. E. C. Eversley, 101–143. London: Edward Arnold, 1965.

- Hajnal, John: Two Kinds of Preindustrial Household Formation System. *Population and Development Review* 8, no. 3 (1982. szeptember): 449–494.
- Hanlon, Gerard: *The Dark Side of Management: A Secret History of Management Theory*. London: Routledge, 2016.
- Hardt, Michael – Negri, Antonio: *Labor of Dionysus: A Critique of the State Form*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.
- Hardt, Michael – Negri, Antonio: *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.
- Hayes, Robert M.: A Simplified Model for the Fine Structure of National Information Economies. In *Proceedings of NIT 1992: The Fifth International Conference on New Information Technology*, 175–194. W. Newton, MA. MicroUse Information, 1992.
- Hochschild, Arlie Russell: *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press, 2012.
- Holloway, John: *Crack Capitalism*. London: Pluto Press, 2010.
- Ignatiev, Noel: *How the Irish Became White*. New York: Routledge, 1995.
- Kazin, Michael: *The Populist Persuasion: An American History*. New York: Basic Books, 1995.
- Keen, Steve: *Debunking Economics: The Naked Emperor Dethroned?* London: Zed, 2011.
- Klein, G. S.: The Vital Pleasures. In *Psychoanalytic Theory: An Exploration of Essentials*, szerk. M. M. Gill – Leo Roseberger, 210–238. New York: International Universities Press, 1967.
- Kraus, M. W. – Côté, S. – Keltner, D.: Social Class, Contextualism, and Empathic Accuracy. *Psychological Science* 21, no. 11 (2010): 1716–1723.
- Kussmaul, Anne: *Servants in Husbandry in Early-Modern England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Laslett, Peter: Characteristics of the Western Family Considered over Time. In *Household and Family in Past Time*, szerk. P. Laslett – R. Wall. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
- Laslett, Peter: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Laslett, Peter: Family and Household as Work Group and Kin Group. In *Family Forms in Historic Europe*, szerk. R. Wall. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Laslett, Peter: *The World We Have Lost, Further Explored: England Before the Industrial Revolution*. New York: Charles Scribner's Sons, 1984.
- Lazerow, Jama: *Religion and the Working Class in Antebellum America*. Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1995.
- Lazzarato, Maurizio: Immaterial Labor. In *Radical Thought in Italy*, szerk. Paolo Virno – Michael Hardt, 133–147. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.

- Le Goff, Jacques: *Time, Work and Culture in the Middle Ages*. Chicago: University of Chicago Press, 1982.
- Lockwood, Benjamin B. – Nathanson, Charles G. – Weyl, E. Glen: Taxation and the Allocation of Talent. *Journal of Political Economy* 125, no. 5 (2017. október): 1635–1682, www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/693393.
- Maier, Corinne: *Bonjour Paresse: De l'art et la nécessité d'en faire le moins possible en entreprise*. Paris: Editions Michalan, 2004.
- Mills, C. Wright: *White Collar: The American Middle Classes*. New York: Galaxy Books, 1951.
- Morse, Nancy – Weiss, Robert: The Function and Meaning of Work and the Job. *American Sociological Review* 20, no. 2 (1966): 191–198.
- Nietzsche, Friedrich: *Dawn of the Day*. New York: Macmillan, 1911.
- Orr, Yancey – Orr, Raymond: The Death of Socrates: Managerialism, Metrics and Bureaucratization in Universities. *Australian Universities' Review* 58, no. 2 (2016): 15–25.
- Pagels, Elaine: *Adam, Eve and the Serpent*. New York: Vintage Books, 1988.
- Paulsen, Roland. *Empty Labor: Idleness and Workplace Resistance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Pessen, Edward: *Most Uncommon Jacksonians: The Radical Leaders of the Early Labor Movement*. Albany, NY: SUNY Press, 1967.
- Ray, Benjamin C.: *Myth, Ritual and Kingship in Buganda*. London: Oxford University Press, 1991.
- Rediker, Marcus: *The Slave Ship: A Human History*. London: Penguin, 2004.
- Reich, Robert: *The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism*. New York: Alfred A. Knopf, 1992.
- Russell, Bertrand: *In Praise of Idleness*. London: Unwin Hyman, 1935.
- Schmidt, Jeff: *Disciplined Minds: A Critical Look at Salaried Professionals and the Soul-Battering System That Shapes Their Lives*. London: Rowman & Littlefield, 2001.
- Sennett, Richard: *The Fall of Public Man*. London: Penguin, 2003.
- Sennett, Richard: *Respect: The Formation of Character in an Age of Inequality*. London: Penguin, 2004.
- Sennett, Richard: *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: Norton, 2008.
- Sennett, Richard: *The Craftsman*. New York: Penguin, 2009.
- Standing, Guy: *The Precariat: The New Dangerous Class* (Bloomsbury Revelations). London: Bloomsbury Academic Press, 2016.
- Standing, Guy: *Basic Income: And How We Can Make It Happen*. London: Pelican, 2017.
- Starkey, David: Representation Through Intimacy: A Study in the Symbolism of Monarchy and Court Office in Early Modern England. In *Symbols and Sentiments: Cross-Cultural Studies in Symbolism*, szerk. Ioan Lewis, 187–224. London: Academic Press, 1977.

- Stellar, Jennifer – Manzo, Vida – Kraus, Michael – Keltner, Dacher: Class and Compassion: Socioeconomic Factors Predict Responses to Suffering. *Emotion* 12, no. 3 (2011): 1–11.
- Stone, Lawrence: *The Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1977.
- Summers, John: *The Politics of Truth: Selected Writings of C. Wright Mills*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Tawney, R. H.: *Religion and the Rise of Capitalism*. New York: Harcourt, Brace & World, 1924.
- Terkel, Studs: *Working: People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do*. New York: New Press, 1972.
- Thomas, Keith: *Religion and the Decline of Magic*. New York: Scribner Press, 1971.
- Thomas, Keith: Age and Authority in Early Modern England. *Proceedings of the British Academy* 62 (1976): 1–46.
- Thomas, Keith: *The Oxford Book of Work*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Thompson, E. P.: *The Making of the English Working Class*. London: Victor Gollancz, 1963.
- Thompson, E. P.: Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism. *Past & Present* 38 (1967): 56–97.
- Thompson, Paul: *The Nature of Work: An Introduction to Debates on the Labour Process*. London: Macmillan, 1983.
- Veltman, Andrea: *Meaningful Work*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Wall, Richard. *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Weber, Max: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Unwin Press, 1930.
- Weeks, Kathi: *The Problem with Work: Feminism, Marxism, Antiwork Politics, and Postwork Imaginaries*. Durham, NC: Duke University Press, 2011.
- Western, Mark – Wright, Erik Olin: The Permeability of Class Boundaries to Intergenerational Mobility Among Men in the United States, Canada, Norway, and Sweden. *American Sociological Review* 59, no. 4 (August 1994): 606–629.
- White, R.: Motivation Reconsidered: The Concept of Competence. *Psychological Review* 66 (1959): 297–333.
- Williams, Eric: *Capitalism and Slavery*. New York: Capricorn Books, 1966.
- Wood, Ellen Meiksins: *The Origins of Capitalism: A Longer View*. London: Verso, 2002.

